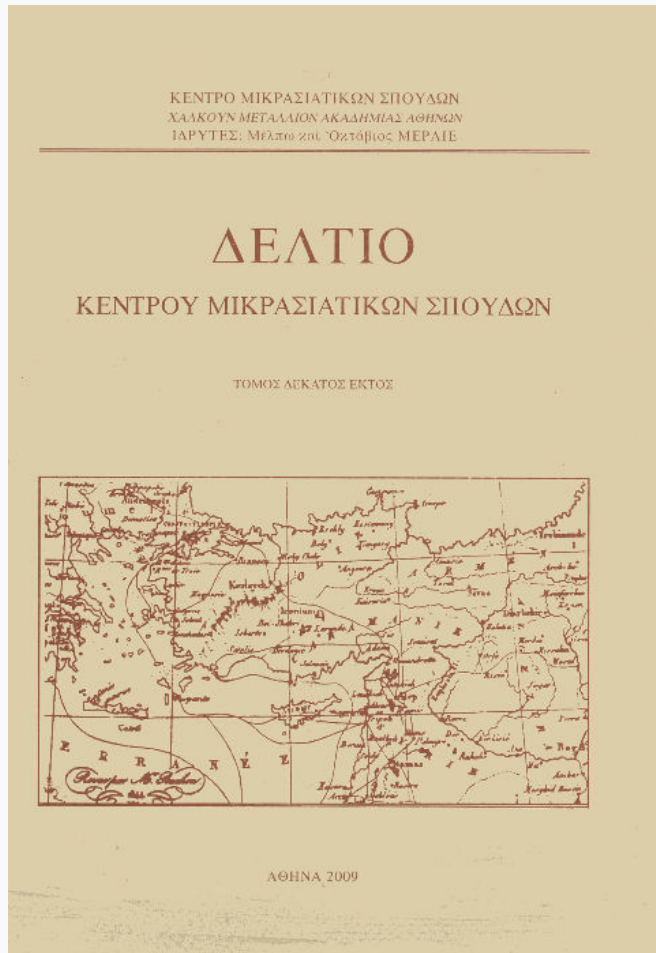

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 16 (2009)

Συνεχής η παρουσία του Ελληνισμού στο Μικρασιατικό Πόντο: Παράγοντες που συνέβαλλαν στην επιβίωσή του

Οδυσσέας Λαμφίδης

doi: [10.12681/deltiokms.3](https://doi.org/10.12681/deltiokms.3)

Copyright © 2015, Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Λαμφίδης Ο. (2009). Συνεχής η παρουσία του Ελληνισμού στο Μικρασιατικό Πόντο: Παράγοντες που συνέβαλλαν στην επιβίωσή του. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 16, 25–54. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.3>

ΣΥΝΕΧΗΣ Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ
ΣΤΟ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΟ ΠΟΝΤΟ
ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΠΟΥ ΣΥΝΕΒΑΛΑΝ ΣΤΗΝ ΕΠΙΒΙΩΣΗ ΤΟΥ*

Βιβλιογραφία**

Για γενική βιβλιογραφία σχετικά με τον Πόντο ως το 1940, βλ. Χρ. Μυρίδη, «Συμβολή εις την βιβλιογραφίαν του Πόντου», *Ἀρχεῖον Πόντου* 10 (1940) 197σ. Για την περίοδο τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν ὑπάρχει ἡ βιβλιογραφία τοῦ Α. Vasiliev, «The Empire of Trebizond in History and Literature», *Byz* 15 (1940-41), σσ. 316-377 καί, τελευταία, τῶν Ἀλέξη Γ. Κ. Σαββίδη - Στέλιου Λαμπάκη, *Γενική Βιβλιογραφία περὶ τοῦ Βυζαντινοῦ Πόντου καὶ τοῦ κράτους τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν τῆς Τραπεζούντας*, Ἀθήνα 1992. Συναγωγή βιβλιογραφίας, βλ. σὰ ἐξογὰ : Μητροπολίτου Τραπεζούντος Χρυσάνθου, «Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζούντος», *Ἀρχεῖον Πόντου* 4-5 (1933)· Ἐ. Janssens, *Trebizonde*· W. Miller, *Trebizond, the Last Greek Empire*, London 1927 κ.ἄ. Για τὴν Τουρκοκρατία, βλ. τὴ συνοπτικὴ βιβλιογραφία σὸ τέλος κάθε ἐνότητας στὴ μελέτη Ὁδ. Λαμφίδη, «Ἡ Τουρκοκρατία στὸν Μικρασιατικὸ Πόντο 1463-1922», *Ἀρχεῖον Πόντου* 33 (1975-76), σσ. 115-208· 34 (1977-78), σσ. 57-76.

* Αναγράφουμε ἐδῶ μόνο βοηθήματα, ποὺ κατὰ κανόνα ἐκδόθηκαν μετὰ τὴ δημοσίευση τοῦ ἔργου τοῦ Μητροπολίτου Χρυσάνθου, «Ἐκκλησία».

---

* Ἀναδημοσίευση τῆς ὁμιλίας τοῦ Ὁδυσσεᾶ Λαμφίδη κατὰ τὴν τελετὴ τῆς ἀναγόρευσός του σὲ ἐπίτιμο διδάκτορα τῶν Τμημάτων Φιλολογίας καὶ Ἱστορίας-Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, στίς 20 Μαΐου 1998. Βλ. Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, Φιλοσοφικὴ Σχολή, *Πανηγυρικοὶ Λόγοι*, ἀρ. 52 : Ἀναγόρευση τοῦ βυζαντινολόγου Ὁδυσσεᾶ Λαμφίδη σὲ ἐπίτιμο διδάκτορα Φιλοσοφίας τῶν τμημάτων Φιλολογίας, καὶ Ἱστορίας-Ἀρχαιολογίας στίς 20 Μαΐου 1998, Ἰωάννινα 1998, σσ. 33-68.

** Οἱ σημειώσεις καὶ οἱ παραπομπές σὲ πηγές καὶ σὲ βοηθήματα παρατίθενται μετὰ τὴ μεγαλύτερη φειδῶ καὶ μόνο σὲ σημεία ὅπου κρίνονται ἀναγκαῖες.

Για τη γεωγραφική και ιστορική γενικά επισκόπηση της περιοχής του Πόντου, βλ. *Real-Encyclopädie* (Pauly-Wissowa-Kroll) Suppl. IX (1962) στα λήμματα Πόντος, Τραπεζοῦς κ.ά.: *Enciclopedia Italiana* στο λήμμα *Ponto* (ἀπὸ τὸν Μ. Rostovtzeff)· *Cambridge Ancient History*, IX, σσ. 211 κέξ. (ἀπὸ τὸν Μ. Rostovtzeff)· Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαίδεια Πυρσός στα λήμματα Πόντος, Τραπεζοῦς κ.ά.: A. Bryer - D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Washington 1985, 2 τόμου· J. Ph. Fallmerayer, *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt*, München 1827· τοῦ ἰδίου, *Original-Fragmente, Chroniken, Inschriften und anderes Material zur Geschichte des Kaiserthums Trapezunt*, München 1844· É. Janssens, «Τρέβιζονδε», *Le Flambeau* 46 (1963), σσ. 234-253· W. Miller, *Trebizond*, ὁ.π.: Th. Reinach, *Mithridate Eupator*, Paris 1890· C. Roe-buck, *Ionian Trade and Colonization*, New York 1959· Μ. Rostovtzeff, «Die hellenistische Welt», *Gesellschaft und Wirtschaft* I, II, III (1955-56) (γερμανική μετάφραση τοῦ ἀγγλικοῦ ἔργου ποῦ ἐκδόθηκε τὸ 1941).

Βλ. γιὰ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο, ὅπου ὁ Πόντος, ἰδίως ἀπὸ τὸν 1ο μ.Χ. αἰ. καὶ ὕστερα, ἐμφανίζεται ἀρκετὰ συχνὰ στὰ πολεμικὰ γεγονότα, τὶς γενικὲς ἱστορίες τόσο στὴ σειρὰ *Cambridge* ὅσο καὶ στὴ σειρὰ τῶν ἐκδόσεων *Presses Universitaires de France*. Εἰδικότερα ἀπὸ τὴν τελευταία αὐτὴ σειρὰ: Μ. Besnier, *L'Empire romain de l'avènement des Sévères au Concile de Nicée*, Paris 1937 καὶ J. Carcopino, *La République romaine de 133 à 41 avant J.C.*, 1935 (νεότερες ἐκδόσεις τοῦ βιβλίου ἔγιναν καὶ μετὰ τὸ δεύτερο παγκόσμιον πόλεμο). Ὁ Ἰ. Παπασταύρου, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, Ἀθήνα 1967, περιγράφει πολὺ συνοπτικὰ τὰ γεγονότα ποῦ ἀναφέρονται στὸν ποντιακὸ χῶρο, δίνει ἐντούτοις ἀρκετὰ σαφὴ εἰκόνα τῆς ἐξελιξέως τους στὰ βορειοανατολικά καὶ ἀνατολικά σύνορα τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους. Γιὰ τὴν τελευταία περίοδο τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας, βλ. E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, 1ος τόμος, Paris-Bruges (ἀνατύπωση Amsterdam 1968)· ἐπίσης τὰ ἔγχειρίδια ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ ἀνάμεσα σ' αὐτὰ ἰδίως: Hermann Bengston, *Griechische Geschichte*, München 1950· Helmuth Berne, *Griechische Geschichte*, München² 1951.

Γιὰ τὴν ἱστορία καὶ γεωγραφία τοῦ Πόντου στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία, βλ. Τρ. Εὐαγγελίδη, *Ἱστορία τῆς Ποντικῆς Τραπεζοῦντος ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς (756 π.Χ.-1897)*, Ὁδησός 1898· Σ. Ἰωαννίδη, *Ἱστορία καὶ Στατιστικὴ Τραπεζοῦντος καὶ τῆς περὶ ταύτην χώρας*, Κωνσταντινούπολις 1870· Π. Κοντογιάννη, *Γεωγραφία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας*, Ἀθήνα 1921 (ἀνατύπωση 1995)· Δ. Η. Οἰκονομίδη, *Ὁ Πόντος καὶ τὰ δίκαια τοῦ ἐν αὐτῷ Ἑλληνισμοῦ*, Ἀθήνα 1920· Ἀ. Παπαδοπούλου, *Ὁ ὑπόδουλος Ἑλληνισμὸς τῆς Ἀσιατικῆς Ἑλλάδος ἐθνικῶς καὶ γλωσσικῶς ἐξεταζόμενος*, Ἀθήνα 1919· Κ. Παπαμιχαλοπούλου, *Περιήγησις εἰς τὸν Πόντον*, Ἀθήνησιν 1903· Χρ. Σαμουηλίδη, *Ἱστορία τοῦ Ποντιακοῦ Ἑλληνισμοῦ*, Ἀθήνα 1986· Γ. Σκαλιέρη, *Λαοὶ καὶ φυλαὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας*, Ἀθήνα 1922· στὴν *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τὰ σχετικὰ μὲ τὴν περιοχὴ τοῦ Πόντου κεφάλαια.

Για την περίοδο μετά το 1880, βλ. Γ. Βαλαβάνη - Γ. Βιολάκη, *Σύγχρονος γενική ιστορία του Πόντου από το 1914-1923*, Αθήνα 1925· Ε. Πανλίδη, *Πώς και διατί έματαιώθη ή Δημοκρατία του Πόντου*; Αθήνα 1956· Κ. Fotiadis, *Die Islamisierung Kleinasiens und die Kryptochristen des Pontos*, Tübingen 1985· Κ. Φωτιάδη, *Οί έξιολαμισμοί της Μικράς Ασίας και οί Κρυπτοχριστιανοί του Πόντου*, Θεσσαλονίκη 1997· Πηγές της ιστορίας του κρυπτοχριστιανικού προβλήματος, Θεσσαλονίκη 1997· Μητροπ. Χρυσάνθου, «Εκκλησία», Όδ. Λαμφίδη, *Οί Έλληνες του Πόντου υπό τούς Τούρκους (1461-1922)*, Αθήνα 1957· «Η προβληματική της συγγραφής της ιστορίας του Ποντικού Έλληνισμού κατά την Τουρκοκρατία», *ΑΠ* 30 (1970), σσ. 3-12· «Μία νέα πηγή ιστορίας - Οί βιογραφικές αναμνήσεις του Μητροπ. Τραπεζούντος Χρυσάνθου», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 11 (1995-1996), σσ. 239-267· «Η οικονομική ζωή του Πόντου μετά το 1880 και Έλληνες φορείς», *ΟΞεν* 15 (1999), σσ. 9-183.

Κυρίες και Κύριοι,

Η ομιλία που έχω την τιμή να παρουσιάσω σήμερα άποτελείται από δύο βασικά θέματα, όπως δείχνει και ο τίτλος :

- 1) *Συνεχής ή παρουσία του Έλληνισμού στο μικρασιατικό Πόντο.*
- 2) *Παράγοντες που συνέβαλαν στην επιβίωσή του.*

Θά προσπαθήσω να αναλύσω και να τεκμηριώσω όσο τό δυνατόν καλύτερα και ακριβέστερα, αλλά και βραχύτερα, τό κάθε θέμα.

Πρίν αρχίσω όμως θεωρώ αναγκαίο να καθορίσω τό γεωγραφικό χώρο, τόν όποιο θά προσεγγίζει κάθε τόσο ό λόγος.

Ό μικρασιατικός Πόντος¹, ένω στά βόρεια του βρέχεται από την άγρια και σκοτεινή θάλασσα, τόν Εϋξεινο Πόντο², στο νότο σχηματίζει χώρα

1. Έπισκόπηση της έννοιολογικής έκτάσεως του τοπωνυμίου Πόντος, βλ. στο έργο του Μητροπ. Χρυσάνθου, «Εκκλησία», σσ. 28-53, όπου εκτίθενται και τά συναφή προς τόν όρο Πόντος θέματα. Βέβαια έκθεση του ίδιου θέματος κατά χρονικές περιόδους υπάρχει και στα έγχειρίδια Ιστορίας, αρχαίας, μεσαιωνικής (βυζαντινής, μεγαλοκομνηνικής) περιόδου και Τουρκοκρατίας. Βασικό ως άφετηρία είναι τό άρθρο *Pontos* του Chr. Danon στην *Real-Encyclopädie*, ό.π., στήλ. 1055-1174.

2. Βλ. ανάμεσα σε άλλα τά ακόλουθα χωρία αρχαίων συγγραφέων: Πινδάρου, *Νέμεα* 4,49 (έν Εϋξεινω πελάγει)· Ηροδότου I,6 (ές τόν Εϋξεινον καλεόμενον πόντον), I,72 (ές τόν Εϋξεινον πόντον), IV,38 (Πόντον), 46 (ό Πόντος ό Εϋξεινος)· Εϋριπίδη, *Ηρακλής Μαινόμενος* 410 (δι' Εϋξεινον), *Ίφιγένεια έν Ταύροις* 125 (πέτρας Εϋξεινου)· Στράβωνα II, 1,5 (μέχρι... της του Εϋξεινου παραλίας). Για τό

όρεινή και δυσπρόσιτη. Τὸν διαρρέουν μεγαλύτεροι ἢ μικρότεροι ποταμοί, ποῦ, σχεδὸν ὅλοι, κατευθύνονται ἀπὸ νότο πρὸς βορρᾶ. Ἔτσι βουνὰ καὶ ποτάμια χωρίζουν ὀλόκληρη τὴν περιοχὴ σὲ σχεδὸν παράλληλα τμήματα.

Ὁ Πόντος, ὁ γεωγραφικὸς αὐτὸς χώρος³ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἐκτείνεται μετὰ τὸν 8ο αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὴν περιοχὴ ἰδίως δυτικὰ τῆς Ἡράκλειας καὶ τῆς Σινώπης ὡς τὴν Ἄθινα καὶ τὸ Βατούμ (χρησιμοποιοῦν μεταγενέστερα, ἀλλὰ γνωστὰ σὲ ὅλους, τοπωνύμια). Ἀποτελεῖ ἓνα γεωγραφικὰ ἀπὸ παντοῦ σχεδὸν κλειστὸ καὶ ἀπομονωμένο χῶρο, ποῦ δὲν ἐπιτρέπει τὴν εἰσέλαση κατὰ μάζες σὲ ξένους λαοὺς ἢ καὶ σὲ ἐχθροὺς ἐπιδρομεῖς.

ἔτυμον, βλ. H. Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, τόμ. Α' (1954), σ. 590 (λ. *Εὐξεινος Πόντος*), τόμ. Β' (1970), σσ. 578-579 (λ. *πόντος*)· Ἰ. Σταματάκου, *Λεξικὸν ἀρχαίας Ἑλληνικῆς γλώσσης*, Α' τόμ. (1949) (λ. *Εὐξεινος, πόντος*)· G. I. Bratianu, *La Mer Noire*, 1969, σσ. 43-45· Κ. Ἀμάντου, «Γεωγραφικὰ ὀνόματα. Μαύρη Θάλασσα», *ΕΕΒΣ* 28 (1958), σσ. 3-4 (= Κ. Ἀμάντου, *Γλωσσικὰ μελετήματα*, 1964, σσ. 562-563)· Ὁδ. Λαμφίδη, «Εὐξεινος Πόντος - Μαύρη Θάλασσα», *ΟΞεν*, τεύχ. 3 (1987), σσ. 9-10.

3. Εἰδικότερα τῆς γεωγραφικῆς διαμόρφωσης τοῦ Πόντου ἐξαίρετα περιγράφει ὁ Τραπεζοῦντος Βησσαρίων («εἰς Τραπεζοῦντα», πργρ. 12-17 [σσ. 30-41]). Γιὰ τὰ νεότερα χρόνια, βλ. Π. Τριανταφυλλίδη, *Ἡ ἐν Πόντῳ Ἑλληνικὴ φυλὴ, ἤτοι τὰ Ποντικά*, Ἀθῆναι 1866· Σ. Ἰωαννίδη, *Ἱστορία καὶ Στατιστικὴ Τραπεζοῦντος*, ὁ.π., καί, ἰδίως, Μητροστ. Χρυσάνθου, «Ἐκκλησία», σσ. 27-41 (ἂν καὶ περιορίζεται στὰ ὄρια τῆς διοικήσεως Τραπεζοῦντος), ὅπως καὶ τοὺς μελετητὲς τοῦ Πόντου Α. Bryer - D. Winfield, *The Byzantine Monuments*, ὁ.π., ποῦ ἔδωσαν περιγραφὰς ἐξαιρετικῆς, μὲ γεωγραφικὰ δεδομένα καὶ μὲ ἀρχαῖα ἀκριβεία· É. Janssens, *Trébizonde*, σσ. 7-22, εἰδικότερα, βλ. τοῦ ἰδίου, «Trébizonde», *Le Flambeau*, ὁ.π.: F. Hild, «Das byzantinische Straßensystem in Kappadokien», *Österr. Akad. d. Wissensch., Phil. hist. Kl., Denkschr.* 131, *Veröff. der Komm. für die Tab. Imp. Byz.* 2, 1977· G. Stratil-Sauer, «Verkehrsgeographische Bemerkungen zur Stadt Trapezunt im ostpontischen Gebiet», *AH* 29 (1968), σσ. 294-329. Τὸ ἄρθρο τοῦ Michael Kordosis, «The Road Network in Asia Minor and Armenia According to Edrisi (ed. Jaubert, IV 5, V5). The Stop of "Meldeni"», *Φιλῆλλην. Studies in honour of Robert Browning*, Βενετία 1996, σσ. 179-189, ἀναφέρεται λίγο στὴν ποντιακὴν περιοχὴ, ἐνῶ δίνει ἀναλυτικὰ τὰ συγκοινωνιακὰ συμπλέγματα ἰδίως τῆς Κεντρικῆς καὶ Νότιας Μικρᾶς Ἀσίας. (Βλ. σ. 188 χάριτι μὲ τὰ ἀναφερόμενα ἀπὸ τὸν Edrisi τοπωνύμια.) Γιὰ τοὺς χάρτες παραπέμπουμε στὸν πάντα πολὺ χρῆσιμο χάρτη τοῦ R. Kiepert καὶ σὲ ἐκεῖνον ποῦ ἐξέδωσε τὸ Ἑλληνικὸ Γενικὸ Ἐπιτελεῖο Στρατοῦ, τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1921. Ὁ τελευταῖος αὐτὸς ἀπεικονίζει τὰ ὄρια τοῦ ποντιαραμενικοῦ κράτους, τὸ ὁποῖο ἔπρεπε, κατὰ τὶς ἀπόψεις τῶν συνέδρων στὴ Συνδιάσκεψη Εἰρήνης τοῦ 1919 καὶ ὕστερα, νὰ ἰδρυθεῖ. Οἱ δυσεῦροτοι σύγχρονοι αὐτοῦ χάρτες (ἐπανέκδοση ἀπὸ Ὁδ. Λαμφίδη - Ἰ. Ταῦγιανίδη, *Οἱ οἰκισμοὶ τῶν Ἑλλήνων στὸ Μικρασιατικὸ Πόντο*, Ἀθῆνα 1989) θὰ βοηθήσουν στὴν ταύτιση τοῦ ὀνόματος καὶ τῆς θέσεως τῶν οἰκισμῶν στὴν περιοχὴ

Ο Πόντος περιελάμβανε παράλια περιοχή με σχετικά μικρή έκταση, που στο μεγαλύτερο τμήμα της δέν ξεπερνούσε τα 50 χλμ. Στο τμήμα αυτό πολλά απέδιδε στους κατοίκους ή καλλιέργεια του εδάφους, ή γεωργία. Είναι ο χώρος που ονομάζουμε *παράλιο* ή *πεδινό Πόντο*. Στο νότο εκτεινόταν ο όρεινός *Πόντος*, γεμάτος υψηλές, δυσπρόσιτες όροσειρές, πανύψηλα όρη και απόκρημνα φαράγγια. Ίδιαίτερα στον όρεινό Πόντο υπήρχαν μεταλλοφόρα κοιτάσματα⁴, των οποίων η εξόρυξη και κατεργασία γινόταν και στα άρχαία και στα μεσαιωνικά και στα νεότερα χρόνια.

Ο Πόντος, που είχε λιγιστά ασφαλή φυσικά λιμάνια για μεγάλα πλοία, όπως τη Σινώπη, έπικοινωνούσε με το έσωτερικό της Μικράς Ασίας με έναν πολύ μακρύ δρόμο προς τα νότια, που από τη Σινώπη - Άμισο έφθανε, περνώντας από την Καππαδοκία (το δρόμο αυτό χρησιμοποιούσαν οι μετανάστες από την Καππαδοκία στον Πόντο και αντιστρόφως), μέχρι και την Κιλικία. Στο ανατολικό τμήμα του Πόντου μόνη και σημαντική διέξοδος ήταν ο δρόμος Τραπεζούντας - Έρζερούμ (Θεοδοσιουπόλεως) προς την κεντρική Ασία και προς την Κίνα. Οί δρόμοι αυτοί, στο μεγαλύτερο τμήμα της διαδρομής τους, ήταν βατοί μικρό μόνο διάστημα του έτους. Η πορεία ήταν περίπου όμαλη στον παράλιο πεδινό Πόντο, αλλά στον όρεινο περνούσε μέσα και επάνω από ψηλά και χιονισμένα βουνά της νοτιοανατολικής όρεινης χώρας. 'Ακριβώς γι' αυτό το λόγο η κυκλοφορία των εμπορικών καραβανιών ήταν δυνατή μόνο στο τέλος της ανοίξεως ή στην άρχη του θέρους. Ούτε υπήρχαν όμως σημαντικοί βατοί δρόμοι από τα ανατολικά προς τα δυτικά, που να συνδέουν άμεσα και ικανοποιητικά τις διάφορες παραλιακές περιοχές και οικισμούς του Πόντου⁵.

του Πόντου. Ώς γνωστόν, πολλοί οικισμοί στη διαδρομή του χρόνου έχουν αλλάξει και θέση και όνομα. Την έκταση και τους οικισμούς του Πόντου στην περίοδο των Μιθριδατών εξετάζουν οί Eckart Olshausen und Joseph Biller, *Historisch-geographische Aspekte der Geschichte des Pontischen und Armenischen Reiches*. Teil 1. *Untersuchungen zur historischen Geographie von Pontos unter den Mithradatiden*, Wiesbaden 1984, στη σειρά *Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients*. Τη μελέτη συνοδεύει και χάρτης του Πόντου με τους τότε οικισμούς.

4. Χαρά Λιουδάκη-Κυπραίου, *Μεταλλεία της Μικρασίας και του Πόντου. Η συμβολή τους στην επιβίωση και ανάπτυξη του Μικρασιατικού Έλληνισμού*, Αθήνα 1982· βλ. και την εκεί βιβλιογραφία.

5. Άλλωστε ούτε και σήμερα υπάρχει σημαντικός παραλιακός δρόμος από την Τραπεζούντα προς την Κωνσταντινούπολη και οί ταξιδιώτες, εάν δέν ταξιδεύουν με πλοίο, όφειλουν από την Κωνσταντινούπολη να προχωρήσουν προς Άγκυρα και από εκεί προς Τραπεζούντα.

Αυτή λοιπόν η γεωγραφική ιδιοσυστασία του Πόντου έπαιξε τεράστιο ρόλο στην ιστορία και στον πολιτισμό του ελληνικού πληθυσμού που τον κατοίκησε. Άσκησε μεγάλη επίδραση, και γενικά αλλά και σε πολλές λεπτομέρειες, στο χαρακτήρα και στη δραστηριότητά του.

Ἡ ἀρχαιολογική και ιστορική έρευνα⁶ (ανάμεσά τους οί ιστορικοί E. Minns⁷ και M. Rostovzeff⁸) σήμερα ὄλο και περισσότερο παραδέχεται ὅτι Ἑλληνες κίόλας τὸν 11ο αἰ. π.Χ. εἶχαν εἰσχωρήσει⁹ ἀπὸ τὸ Βόσπορο τὸν Εὐξείνιο Πόντο, τὸν εἶχαν διαπλευσει και εἶχαν σταθμεύσει στὶς βόρειες ἀκτές του. Ἡ ἀποψη ὁμως αὐτὴ δὲν ὑπονοεῖ και ἐγκατάσταση τῶν Ἑλλήνων στὶς περιοχὲς αὐτές. Ὡστόσο ὁμόφωνα ἡ παράδοση και – με μικρὲς χρονολογικὲς ἀποκλίσεις – ἡ έρευνα χρονολογοῦν τὴν ἀρχὴ τῆς ἰδρύσεως τῶν ἐλληνικῶν ἀποικιῶν στὸ μικρασιατικὸ παράλιο Πόντο τὸν 8ο αἰ. π.Χ.¹⁰

Ὁ ἀποικισμὸς¹¹ αὐτὸς τῆς περιοχῆς συνεχίζεται ἔως και τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους: Ἡ Μίλητος ἀποικίζει τὴ Σινώπη, ἡ Σινώπη τὴν Τραπεζοῦντα¹² και ὑπερότερη ἰδρύεται, ὡς και τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, σειρά ὀλόκληρη ἀποικιῶν. Θυμίζω τίς πιὸ γνωστὲς και πιὸ παράλιες πόλεις: Ἀθῆναι, Τραπεζοῦς, Ἐρμιόνασσα, Κερασσοῦς, Κοτύωρον ἢ Κοτύωρα, Ἄμισός, Φαρνάκεια ἢ Φαρνακεία, Σινώπη, Ἀβόνου τείχος, Ἡράκλεια τοῦ Πόντου.

6. Βλ. R. Drews, «The Earliest Greek Settlement on the Black Sea», *Journal of Hellenic Studies* 96 (1976), σσ. 18-31, ὅπου ἐκτίθενται τὰ προβλήματα τῶν φιλολογικῶν πηγῶν γιὰ τὴν ἰδρυση τῶν ἐλληνικῶν ἀποικιῶν στὸ μικρασιατικὸ Πόντο. Μιὰ καλὴ σύνθεση γιὰ τὰ ἴδια προβλήματα προσφέρει και ἡ 3η ἔκδοση τοῦ J. Boardman, *The Greeks Overseas*, 1980, σσ. 238-256.

7. E. Minns, *Scythian and Greeks in South Russia*, Cambridge 1913.

8. M. Rostovzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford 1922.

9. R. Carpenter, «The Greek Penetration of the Black Sea», *American Journal of Archaeology* 52 (1948), σσ. 1-10· B. W. Labaree, «How the Greeks Sailed into the Black Sea», *American Journal of Archaeology* 61 (1957), σσ. 29-33.

10. Τὸ μελέτημα τοῦ R. Drews, ὀ.π., διερευνᾷ τὴν εἰσπλευση και ἐγκατάσταση τῶν Ἑλλήνων στὰ παράλια τοῦ Εὐξείνιου Πόντου με βάση τὰ φιλολογικὰ κείμενα, ὅπου και παρουσιάζεται ἐν συντομίᾳ ἡ ἱστορία τῆς σχετικῆς έρευνας.

11. Βησσαρίωνος «εἰς Τραπεζοῦντα», σσ. 24, 15-27, 26· M. Sakellariou, *La migration grecque en Ionie*, Athènes 1958· M. Σακελλαρίου, «Ὁ ἀποικιακὸς Ἑλληνισμὸς», *IEE Β'* (1971), σσ. 270-275· N. Ehrhardt, *Milet und seine Kolonien*, 1983· Ὁδ. Λαμψίδη, «Ἰδρυση ἀποικιῶν - Ἴωνικὴ επίδραση και ποντιακὴ διάλεκτος», *ΟΞεν* 6 (Ἄπρ.-Ἰούν. 1988), σσ. 11-16.

12. Ὡς ἔτος ἰδρύσεως παραδίδεται γιὰ τὴν Τραπεζοῦντα τὸ 756, γιὰ τὴ Σινώπη (δεύτερος ἀποικισμὸς) τὸ 631 και γιὰ τὴν Ἄμισὸ τὸ 560 π.Χ.

Οι περισσότεροι άποικοι τών πόλεων αυτών ήταν Ίωνες. Τεκμήριο ή λαλιά¹³ που μιλούσαν και που μέχρι σήμερα ζει μεταξύ τών Έλλήνων Ποντιών, που αποχώρησαν από τη Μικρά Άσία τό 1922-23. Πράγματι ή διάλεκτος αυτή διατήρησε μέχρι σήμερα ζωντανά μερικά κύρια ιωνικά χαρακτηριστικά, όπως τήν προφορά του η ως ε, π.χ. *κόρη - κόρε, πηγάδιν - πεγάδιν, ζηλεύω - ζελεύω* και ακόμα σ αντί τ : *σέφτελον - τεύτλον*, και τό άρνητικό ού, ούκ αντί του δέν: 'κ' έχω.

Η θέση όπου ιδρύθηκαν οι ελληνικές άποικίες - στα παράλια και στην άρχη του δρόμου προς τό εσωτερικό ή επάνω στο δρόμο αυτό - υποδήλωνε ότι σκοπός τής ιδρύσεώς τους ήταν να αποτελέσουν οι πόλεις αυτές κέντρα έμπορίου και ανταλλαγής προϊόντων ανάμεσα στους Έλληνες κατοίκους τους, στους λαούς τής ποντιακής περιοχής και σε εκείνους τών παρευξείνιων περιοχών και τών πέραν και νοτίως τής Προποντίδας Έλλήνων¹⁴.

Από τήν πρώτη στιγμή τής ιδρύσεώς τους οι πόλεις-άποικίες, νησίδες μέσα στον άλλοεθνή βαρβαρικό κόσμο, έπρεπε για να υπάρξουν και να επιβιώσουν, να άγωνίζονται συνεχώς, είτε με τή δύναμη και τήν ύπεροχή τών έξελιγμένων πολεμικών όπλων είτε και με τήν αίγλη και τήν άνωτερότητα του πολιτισμού τους. Έναργή εικόνα τής ζωής αυτής τών Έλλήνων άποίκων τόν 4ο αί. π.Χ. - και ιδιαίτερα του άδιάκοπου πολεμικού άγώνα υπάρξεως - καταγράφει, από προσωπική έμπειρία, ό Ξενοφών στην *Κύρου Άνάβαση*. Οι Μήριοι του Ξενοφώντα είχαν οι ίδιοι γνωρίσει τή ζωή τών Έλλήνων άποίκων και είχαν πάρει μέρος στις πολεμικές επιχειρήσεις κατά τών βαρβάρων (βλ. και σημ. 34).

Οι άποικίες λοιπόν έζησαν - μέχρι τήν ένσωμάτωσή τους στο μεταγενέστερο κράτος του Πόντου, τών Μιθριδατών - όχι μόνο τυπικά ελεύθερες και αυτόνομες, μολονότι ή ιστορία τους προγενέστερα είχε συνδυασθεί με τήν ιστορία τής όλης Μικράς Άσίας και τών κρατών και λαών (Άσσυρίων και ιδιαίτερα Περσών και Μήδων), που κυριαρχούσαν και εκεί και στις ποντιακές περιοχές. Στα χρόνια τών διαδόχων του Μεγάλου Άλεξάνδρου και μεταγενέστερα οι ελληνικές πόλεις του Πόντου μένουν σχεδόν στο περιθώριο του άνταγωνισμού τών διαφόρων ήγεμόνων.

13. Για τήν ποντιακή διάλεκτο, βλ. Άνθίμου Παπαδοπούλου, «Χαρακτηριστικά τής Ποντιακής Διαλέκτου», ΑΠ 18 (1953), σσ. 83-93· Δ. Τομπαΐδη, *Η Ποντιακή Διάλεκτος*, Άθήνα 1988, σσ. 25-27 και 30-31· Od. Lampsidis, «Un dialecte qui se meurt: Le dialecte grec du Pont-Euxin (Asie Mineure)», ΑΠ 23 (1959), σσ. 199-205.

14. Βλ. C. Roebuck, *Ionian Trade*, ό.π., σσ. 116-130· Όδ. Λαμψίδη, *Η έμπορική σημασία τής Ποντιακής Τραπεζοϋντος*, Άθήνα 1963, σ. 39, σημ. 26.

Ἀπὸ τὶς ἀρχὲς περίπου τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., ἂν καὶ πάλι τυπικὰ ἐλευθέρως καὶ αὐτόνομες, ἐνσωματώνονται στὸ κράτος τῶν Μιθριδατῶν. Μάλιστα ὁ Μιθριδάτης ΣΤ΄ ἢ Εὐπάτωρ¹⁵ (121-63 π.Χ.) κατέστησε προσωρινὴ πρωτεύουσα του διαδοχικὰ τὴν Τραπεζοῦντα¹⁶ καὶ τὴ Σινώπη. Ὁ ἀνεπιτυχὴς ἀγώνας του κατὰ τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους στάθηκε ἡ τελευταία σοβαρὴ προσπάθεια τῆς ἑλληνιστικῆς Ἀνατολῆς ἐναντίον τῶν ἀλλεπάλληλων ρωμαϊκῶν ἐκστρατειῶν στὰ βόρεια καὶ βορειοανατολικά ἐδάφη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ ἐναντίον τοῦ ρωμαϊκοῦ ἐπεκτατισμοῦ.

Ἐλευθέρως καὶ αὐτόνομες τυπικὰ ὑπῆρξαν καὶ κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐπικράτηση, ὅταν, οἰκονομικὰ, οἱ ἑλληνικὲς πόλεις τοῦ Πόντου ἀκμαίζουν¹⁷ χάρις στὸ ἐμπόριο καὶ στὴν ἐξόρυξη καὶ κατεργασία μεταλλοφόρων κοιτασμάτων τοῦ ὄρεινοῦ Πόντου¹⁸.

Ἡ στρατηγικὴ τῆς Ρώμης μέσα στὸ οἰκουμενικὸ Ρωμαϊκὸ κράτος – ὅπου οἱ ἑλληνικὲς πόλεις δὲν ἀντιμετωπίζουν πιά ἐπιθέσεις ἀπὸ γειτονικοὺς πληθυσμοὺς – χρησιμοποιοεῖ ὅλο τὸν ποντιακὸ χῶρο¹⁹ γιὰ τὶς ἀμυντι-

15. Th. Reinach, *Mithridate Eupator*, ὁ.π.

16. Τὴν Τραπεζοῦντα κατέλαβε ὁ Πομπήιος τὸ 64 π.Χ. Γιὰ τὸ ζήτημα ἂν ἡ κατάληψη ἔγινε ὕστερα ἀπὸ πολεμικὴ ἐνέργεια ἢ ὄχι, βλ. ἀνάλυση τοῦ Π. Μώραλη, «Ἡ ἀνάλωτος Τραπεζοῦς», *ΑΠ* 20 (1955), σσ. 256-266. Ὁ Βησσαρίων στὸ λόγο του γράφει ὅτι ἀπὸ τὴν κατάληψη αὐτὴ πέρασαν 1500 χρόνια. Ἔτσι καὶ ἐμεῖς χρονολογήσαμε τὴ συγγραφὴ τοῦ λόγου στὰ 1436-37· βλ. Od. Lampsidis, «Datierung des *Ἐγκώμιον Τραπεζοῦντος* von Kardinal Bessarion», *BZ* 48 (1955), σσ. 291-292. Ὁ Π. Μώραλης στὸ ὀλιγοσέλιδο μελέτημά του σχολιάζει «τὸ ἀνάλωτον» τῆς Τραπεζοῦντας, πού ὁ Ἰ. Εὐγενικός (βλ. Ὁδ. Λαμψίδη, «Ἰωάννου Εὐγενικοῦ *Ἐκφρασις Τραπεζοῦντος* (Χρονολόγησις καὶ ἔκδοσις)», *ΑΠ* 20 (1955), σσ. 3-39) καὶ ὁ Βησσαρίων ἀναφέρειν στοὺς ἐγκωμαστικούς λόγους γιὰ τὴν πόλη τῆς Τραπεζοῦντας. Παραδέχεται ὅτι τὸ 64 π.Χ. ἡ πόλη Τραπεζοῦντα ἔγινε ρωμαϊκὴ ὄχι μετὰ ἀπὸ πολεμικὲς ἐνέργειες ἀλλὰ κατόπιν συμφωνίας. Προβάλλει ὁμως μαρτυρίες, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες τὴν Τραπεζοῦντα κυρίευσαν ὀπωσδήποτε τὸ 255 π.Χ. οἱ Βοράνοι καὶ τὸ 1071-1074 οἱ μουσουλμάνοι Σελτζούκοι μετὰ τὴ νίκη στὴ μάχη τοῦ Μαντζικέρτ τὸ 1071. Βλ. καὶ τὸ δικό μας σχολιασμὸ γιὰ τὴν κατάληψη αὐτὴ πιὸ κάτω, σημ. 39.

17. Τὸ ἐπιβεβαιώνουν καὶ Λατίνοι συγγραφεῖς ἀνάμεσα σὲ ἄλλους: ὁ γεωγράφος Pomponius Mela (χρόνιο ἀκμῆς του 37-54) ἀναφέρει τὶς πόλεις Κερασσοῦντα καὶ Τραπεζοῦντα ὡς ἐξαιρετικὰ ἐπιφανεῖς (*De Chronographia*, Lipsiae 1880, I, 19) καὶ ὁ Πλίνιος (23/24-79) μνημονεύει τὴν Τραπεζοῦντα ὡς πόλιν ἐλευθέραν (*Historiae naturae*, VI, 4).

18. Βλ. Χ. Λιουδάκη-Κυπραίου, *Μεταλλεῖα*, ὁ.π.

19. Ὁδ. Λαμψίδης, «Ἀνατολικὸς Πόντος - στρατηγικὸς χῶρος» (ἀνακοίνωση στὸ Συμπόσιο «Ἡ Βυζαντινὴ Μικρὰ Ἀσία (IV-XI)», Ἀθήνα, Μάιος 1997), *Πρακτικά*, Ἀθήνα 1998, σσ. 173-177.

κές ή επιθετικές της επιχειρήσεις στην περιοχή της σημαντικής διόδου από τα ανατολικά και βορειοανατολικά μικρασιατικά σύνορα προς τον Καύκασο ή την Κασπία. Η διόδος αυτή, το πολύ ευρύ αυτό φαράγγι, είχε ως όρια: δυτικά τον Ανατολικό Πόντο και ανατολικά την περιοχή της δυτικής αρχαίας Αρμενίας.

Ήταν μία φυσική διόδος προς το νότο. Την ακολουθούσαν όσοι ήθελαν να πορευτούν από τον παρευξείνιο, σχεδόν παραλιακό, δρόμο δυτικά του Καυκάσου προχωρώντας προς τη Θεοδοσιούπολη - Έρζερούμ και νοτιότερα. Επίσης την ακολουθούσαν και όσοι από το δρόμο ανατολικά του Καυκάσου περνούσαν το πέρασμα του Τερμπέντ, έκαμπταν λίγο δυτικά και νότια και κατευθύνονταν πάλι, μέσα από την περιοχή της Θεοδοσιούπολεως, προς τη δυτική και νότια Μικρά Ασία. Την τελευταία αυτή διαδρομή πορεύονταν και όσοι προέρχονταν από την περιοχή νοτιώς της Κασπίας και βορείως της Περσίας.

Ίκανός να σταματήσει και να εξουδετερώσει τέτοιες επιδρομικές κινήσεις ήταν μόνον όποιος διέθετε δυνάμεις και από τις δύο πλευρές της διόδου. Βέβαια οι δυνάμεις στα ανατολικά της διόδου μπορούσαν να μην ανήκουν σ' αυτόν τον ίδιον αλλά σε συμμάχους και σε φίλιες χώρες.

Είχε λοιπόν αποκτήσει στρατηγική σημασία ο Πόντος και ιδιαίτερα ο Ανατολικός, σε συνδυασμό και σε σύνδεση με την Αρμενία και με τα άλλα «βαρβαρικά» κρατίδια στα νότια του Καυκάσου. Έτσι οι Ρωμαίοι, και μεταγενέστερα οι Βυζαντινοί, προσπαθούν να ελέγχουν τα κράτη της περιοχής του Καυκάσου (Λαζική, Γεωργία, κυρίως Αρμενία) για να ματαιώσουν ή να αποτρέψουν κάθε εισβολή ή απειλή.

Από τότε ή περιοχή του Πόντου, και ιδίως ο Ανατολικός Πόντος, θα χρησιμεύει ως χώρος για την τελική οργάνωση των στρατιωτικών δυνάμεων της Ρώμης (και μεταγενέστερα του Βυζαντίου) και των επιχειρήσεων με σκοπό την απόκρουση επιδρομών στα βόρεια και βορειοανατολικά μικρασιατικά σύνορα του κράτους.

Το 1436-37 ο Πόντιος βυζαντινός συγγραφέας Βησσαρίων (1403-1472), στο έγκωμο για τη γενέτειρά του πόλη την Τραπεζούντα²⁰, με πρότυπο τον αντίστοιχο λόγο του ρήτορα Λιβάνιου για την Αντιόχεια, έννοει χωρίς αμφιβολία ολόκληρη την ποντιακή περιοχή, όταν διαγράφει το χαρακτήρα, την ιστορική πορεία της πόλεως Τραπεζούντας²¹.

20. Βησσαρίωνος «εις Τραπεζούντα».

21. Βησσαρίωνος «εις Τραπεζούντα», σ. 23,22-31.

Στό λόγο του επιγραμματικά καθορίζει τη στρατηγική θέση και άποστολή της Τραπεζούντας, του Πόντου, κατά τη μεσαιωνική περίοδο, όταν ο Πόντος ήταν συνενωμένος με τις δυνάμεις του βυζαντινού κράτους. Γράφει λοιπόν (σ. 53,19-21): *Αὐτὴ τε γὰρ καθ' αὐτὴν ἄμαχος ἦν καὶ ἀήττητος οἷς ἠγωνίζετο, μηδενὸς συμμαχοῦντος, τῷ τ' ἐκ Βυζαντίου καὶ Ρωμαίων στρατῶ κατὰ Περσῶν ἐνοχλοῦντων αὐτοῖς...* και σημειώνει τη σημασία που είχε ο Πόντος για τὸν πόλεμο τοῦ Βυζαντίου κατὰ τῶν Περσῶν (53,23-26): *... παραδεικνῦσα καὶ τρόπους πολέμων καὶ τόπων εἰσόδους καὶ διόδους δυσχωρῶν, ὧν ἀκριβέστερον αὐτὴ πάντων πεπείρατο, ὡς ἂν τοῖς τε βαρβάρους ὁμορός οὔσα καὶ τὸν πρὸς αὐτοὺς πόλεμον πάλαι γεγυμνασμένη.*

Κύριος στόχος τῶν Ρωμαίων (ὄπως καὶ τῶν Βυζαντινῶν) πάντοτε θὰ εἶναι τουλάχιστον ὁ ἔλεγχος τῆς φυσικῆς αὐτῆς διόδου, πού ὀδηγοῦσε ἀπὸ τὸν Καύκασο νοτιότερα πρὸς Θεοδοσιούπολη καὶ Ἄμυδα. Ἦταν ἡ νοτιή συνοριακὴ γραμμὴ τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους (ἀλλὰ καὶ τοῦ βυζαντινοῦ)²². Γιατὶ ὁ ἔχθρὸς ἀπὸ τῆς διόδου αὐτῆς εὐκόλα θὰ μποροῦσε νὰ εἰσχωρήσει στὰ νότια καὶ νοτιοανατολικά ἐδάφη τοῦ κράτους.

Ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους αὐτοκράτορες, πού εἶχαν ἄμεσο σύνδεσμο μὲ τὴ στρατηγικὴ περιοχὴ τοῦ Πόντου, ἀναφέρω²³: τὸ Νέρωνα (54-68), πού ἐπέτυχε ἐν μέρει νὰ ἐλέγχεται ἡ Ἀρμενία ἀπὸ τὴ Ρώμη ἀργότερα τὸν Τραϊανό (98-117), πού κατέστησε τὴν Ἀρμενία ἐπαρχία τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους· τὸν

22. Βλ. Ἰ. Καραγιαννόπουλου, *Χάρται προῶμιου βυζαντινῆς περιόδου 324-565*, Θεσσαλονίκη 1978· *Χάρται μέσης βυζαντινῆς περιόδου 565-1081*, Θεσσαλονίκη 1976· ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ ἔχει μιά εἰκόνα τῶν ἀνατολικῶν συνόρων τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, ἀν συμβουλευθεῖ τοὺς χάρτες : 6 γιὰ τὸ 395 μ.Χ.· 12 γιὰ τὸ 527 μ.Χ.· 28 γιὰ τὸ 565 μ.Χ. καὶ 1 γιὰ τὰ χρόνια 568-626. Βλ. ἐπίσης E. Stein, *Histoire de Bas-Empire*, ὁ.π., στὸ τέλος τοῦ τόμου Notes et Cartes.

23. Βλ. Ἰ. Παπασταυροῦ, *Ρωμαϊκὴ ἱστορία*, 1967, σ. 190 γιὰ τὸ Νέρωνα καὶ σσ. 201-202 γιὰ τὸν Τραϊανό. Γιὰ τὸν Ἀδριανό, βλ. Ἀρριανὸς *Περὶ πλούς Εὐξείνου Πόντου* (ἔκδοση R. Hercher, Λιψία 1885). Ὁ Ἀρριανὸς στὸ ἔργο του προσφωνεῖ τὸν αὐτοκράτορα Ἀδριανό καὶ ἀναφέρεται στὰ ἔργα πού ὁ αὐτοκράτορας κατασκεύασε στὴν Τραπεζούντα καὶ πού ἐνίσχυναν τὴ σημαντικὴ θέση τῆς στὸν Εὐξείνου Πόντο (βλ. καὶ Μητροπ. Χρυσάνθου, «Ἐκκλησία», σσ. 49-50). Στὴν περιοχὴ τῆς Τραπεζούντας εἶχε τὴν ἑδρα τῆς ἡ πρώτης ρωμαϊκῆς λεγεῶν (legio prima Pontica), ἀπὸ τότε πού ἡ ποντιακὴ περιοχὴ εἶχε προσαρτηθεῖ στὸ ρωμαϊκὸ κράτος. Ἡ στρατιωτικὴ αὐτὴ παρουσία μαρτυρεῖται ἕως καὶ τὰ χρόνια Ἰουστινιανοῦ Α' (527-565). Ἦταν μιά ἐνδειξὴ τῆς σημασίας πού εἶχε ἡ πόλη τῆς Τραπεζούντας ὡς τὸ πῶς σημαντικό λιμάνι στὸν Εὐξείνου καὶ ὡς ἀφετηρία τοῦ δρόμου τῶν καραβανῶν, πού ὀδηγοῦσε στὶς περιοχὲς πέρα ἀπὸ τὰ βόρεια καὶ βορειοανατολικά σύνορα τοῦ κράτους, πρὸς τὴν Ἀσία. Βλ. Μητροπ. Χρυσάνθου, «Ἐκκλησία», σ. 455.

Ἀδριανό (117-138), πού, στό πλαίσιο τῆς στρατηγικῆς τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους γιά τά ἀνατολικά καί βορειοανατολικά σύνορα, χορήγησε τά μέσα, ὥστε νά γίνουν ἔργα στήν περιοχή τοῦ Πόντου, καί ιδιαίτερα στήν πόλη καί στό λιμάνι τῆς Τραπεζούντας. Εἶναι ἄλλωστε γνωστό ὅτι οἱ κίνδυνοι στά ἀνατολικά σύνορα ὑποχρέωσαν τὸ ρωμαϊκὸ κράτος σὲ διαχωρισμὸ του σὲ ἀνατολικὸ καί δυτικὸ στά χρόνια τοῦ Βαλεριανοῦ (253-260) καί, ἀκόμα περισσότερο, στά χρόνια τοῦ Διοκλητιανοῦ (285-305).

Στὴ βυζαντινὴ περίοδο καί πάλι ἡ διόδος στάθηκε ἀπαραίτητη καί σημαντικὴ γιά τὴν ἀσφάλεια τῶν βορειοανατολικῶν συνόρων τοῦ κράτους. Ὁ σχεδιασμὸς τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ Βυζαντίου γιά τὴν ἀπόκρουση ἐπιδρομῶν ἢ καί τὴν κατανίκηση ἐχθρικῶν ἐνεργειῶν συντελεῖται πάντοτε μὲ προωθημένη βάση ἐξοριμῆσεως καί ἐπιθέσεως τὸν Ἀνατολικὸ Πόντο, ἀλλὰ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ χῶρο τῆς Λαζικῆς ἢ καί ἄλλων περιοχῶν τοῦ νοτίου Καυκάσου. Βλέπουμε λοιπὸν τοὺς Βυζαντινοὺς νά ἀκολουθοῦν, καί μάλιστα νά διευρύνουν, τὶς στρατηγικὲς ἐνέργειες τῶν Ρωμαίων, ἐφαρμόζοντας μιὰ στρατηγικὴ πού ἐπανεμφανίζεται, ὀλοκληρωμένη ὁμως, στὴ σύγχρονή μας ἐποχὴ, δηλαδή τὴ στρατηγικὴ τῆς ἐμμέσου προσπελάσεως. Ἦταν ἡ ἐπίθεση κατὰ τοῦ ἀντιπάλου μέσα στά διὰ του ἐδάφη ὑποχρεώνοντάς τον ἔτσι νά ἀποσύρει τὶς προωθημένες ἀλλὰ καί καταπονημένες δυνάμεις του ἀπὸ τὰ καταληφθέντα ἐδάφη. Τόσο ὁ Ἰουστινιανὸς καί ὁ Ἡράκλειος ὅσο καί οἱ βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες τῆς Μακεδονικῆς Δυναστείας θὰ προσπαθοῦν νά ἐξασφαλίσουν τὸ κράτος τους ἕως τὴν παραδοσιακὴ ρωμαϊκὴ συνοριακὴ γραμμὴ καί νά θεμελιώνουν τὴν ἀσφάλεια αὐτὴ μὲ τὴ βοήθεια τῶν γειτονικῶν λαῶν στά ἀνατολικά τοῦ Πόντου. Αὐτὰ γίνονται ἕως καί τὴ μάχη τοῦ Μαντζικέρτ (1071).

Καί τώρα τὸ πρῶτο θέμα :

Συνεχῆς ἡ παρουσία τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὸ μικρασιατικὸ Πόντο ἀπὸ τὴν ἐκεῖ ἐγκατάστασή του ἕως καί τὴν ἀποχώρησή του.

Βέβαια δὲν ὑπάρχει καμιά ἀμφισβήτηση, ἀπὸ κανένα ἐχέφρονα, ὅτι Ἑλληνες ἀποίκισαν τὴ βόρεια παραλιακὴ περιοχή τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἑλληνες ἦταν οἱ ἄποικοι καί ἑλληνικὲς διατηρήθηκαν οἱ πόλεις-ἀποικίες ἕως τὸ 1461, ἐνῶ καί μεταγενέστερα ὁ Ἑλληνισμὸς ἐξακολουθοῦσε ἀδιάκοπα νά ζεῖ σ' αὐτές.

Οἱ πηγὲς τῆς ἱστορίας ἀπὸ τὰ ἀρχαιότατα χρόνια ἕως σήμερα καί τὰ

βοηθήματα που αναφέρονται σ' αυτήν επιμαρτυρούν και βεβαιώνουν τη διαπίστωση αυτή. Καταγράφουμε τις μαρτυρίες δύο μόνο συγγραφέων:

“Όλο τὸ λόγο τοῦ Βησσαρίωνα, τὸ ἐγκώμιο γιὰ τὴν πόλη τῆς Τραπεζοῦντας, διατρέχει μιὰ ἀπὸ τὶς βασικὲς ἰδέες του: “Ἕλληνες ἴδρυσαν τὴν πόλη-ἀποικία Τραπεζοῦντα. Καὶ αὐτὴ παρέμεινε ἡ ἴδια ὅπως ὅταν ἰδρῦθηκε, χωρὶς νὰ ἀλλάξει καθόλου, παρὰ τὶς περιπέτειες καὶ τὶς θύελλες ποῦ συνάηθησε στὸ πέρασμα τῶν αἰῶνων. Γράφει ὁ Βησσαρίων²⁴:

4. ... Ταυτηνὴ δὲ τὴν ἡμετέραν, ὥσπερ τινὶ θεία μοῖρα συστᾶσαν ὡς ἀληθῶς καὶ θείων ἀνδρῶν ἔργον γεγεννημένην, ἐνδιδόντος θεοῦ, οὐ χρόνου πλῆθος ἡμαύρωσεν, οὐκ ἠμβλυνεν ὁ τοσοῦτος αἰὼν, οὐχ αἰ κυβεῖται τῆς τύχης, οὐ τὸ τῶν πραγμάτων ἀνόμαλον καὶ ὀλωσοῦν ἔσχον λυμῆνασθαι, ἀλλ' ἅπαξ τὸ εἶναι λαχοῦσα καὶ ὑπὲρ τὰ μέτρα τῆς τῶν ὄντων φιλονεικεῖ φύσεως, ἀρξαμένη μὲν ἔξ ὅτου σχεδὸν ἐπέδωκαν Ἕλληνες, εἴξασα δὲ οὐδέπω τῷ χρόνῳ καὶ ταῖς ἐκείθεν μυρίαῖς μεταβολαῖς, ἀλλ' ἦν τε καὶ ἔστιν ἡμῖν ἡ αὐτὴ ὡς ἂν χθές τε καὶ πρότερον συναφισμένη, κακῶν ἀπαθῆς καὶ τῶν τοῦ βίου κυμάτων ἀνώτερος...

Αὐτὰ γράφει ὁ Βησσαρίων τὸ 1436-37. Ὑστερα ἀπὸ σχεδὸν τέσσερις αἰῶνες ὁ Γερμανὸς ἐρευνητῆς καὶ ἱστοριοδίφης J. Ph. Fallmerayer, ποῦ ἀμφισβήτησε τὸν ἑλληνικὸ χαρακτήρα καὶ τὴν ἑλληνικὴ καταγωγή τῶν κατοίκων τοῦ ἑλλαδικοῦ κράτους, γράφει ὡστόσο γιὰ τὴν Τραπεζοῦντα καὶ τὴν περιοχὴ²⁵:

Ἡ ἀρχαιότατη Ἑλλάδα καὶ οἱ ἀρχαιότατες ἑλληνικὲς [...] πόλεις δὲν πρέπει συνελπῶς νὰ ἀναζητηθοῦν στὴν Πελοπόννησο οὔτε στὴν Ἀθήνα ἢ στὴ Δωρίδα, ἀλλὰ στὶς κοιλάδες τοῦ Καυκάσου καὶ στὶς ἀνατολικὲς ἀκτὲς τοῦ Εὐξείνου Πόντου.

Καὶ συνεχίζει:

Ἐδῶ ἡ παράλια Τραπεζοῦς ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ πρόωμες ἐγκαταστάσεις τοῦ ἀρχαίου πελασγικοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ ὁ Βυζαντινὸς Εὐγενικός²⁶ καὶ ὁ Τραπεζοῦντιος Βησσαρίων λένε μιὰ μεγάλη ἀλήθεια,

24. Βησσαρίωνος «εἰς Τραπεζοῦντα», σ. 23,22-31.

25. *Geschichte*, σσ. 2-3. Ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ καὶ ξένη βιβλιογραφία γιὰ τὸν Fallmerayer παραπέμπω μόνο στὴ μελέτη τοῦ Herbert Seidler, «Jakob Philipp Fallmerayers geistige Entwicklung», *Abhandl. d. Bayer. Akad. d. Wissensch., Phil.-hist. Kl., Neue Folge*, Heft 26, München 1947 καὶ G. Veloudis, «J. Ph. Fallmerayer und die Entstehung des Neugriechischen Historismus», *Südost-Forschungen* 29 (1970), σσ. 43-90.

26. Ὁδ. Λαμψίδη, «Ἰ. Εὐγενικοῦ Ἐκφρασις», σ. 25,1-2: Τραπεζοῦς ἡ πόλις,

ὅταν τὴν ἀποκαλοῦν τὴν πιὸ ἀρχαία καὶ πιὸ διάσημη πόλη τῆς (ὅπως τὴν ἐννοοῦν οἱ Ἕλληνες) Ἀνατολῆς.

Ἡ μαρτυρία τοῦ Fallmerayer στὰ 1827 ἔχει καὶ πρέπει νὰ ἔχει τόσο πιὸ μεγάλο κύρος ὅσο πιὸ ἀπόλυτη ὑπῆρξε ἡ ἀμφισβήτησή του γιὰ τὴν καταγωγή τῶν Ἑλλήνων τοῦ ἐλλαδικοῦ κράτους.

Καμιά πηγή καὶ κανένας ἱστορικός δὲν ἀμφισβήτησε, ὅσο γνωρίζω, τὴν ἀδιάκοπη παρουσία καὶ δράση τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου στὴν ποντιακὴ περιοχὴ ἕως καὶ τὴν ἀποχώρησή του.

Στὸ μεσαιωνικὸ Πόντο ἡ παρουσία καὶ ἡ δράση τοῦ ποντιακοῦ Ἑλληνισμοῦ εἶναι, κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς ἱστορικοὺς καὶ χρονολόγους, συνεχῆς. Κατὰ τὴν Τουρκοκρατία πάλι οἱ Ὄθωμανοὶ ἀποδέχονται, εἴτε ὕστερα ἀπὸ πόλεμο εἴτε ὕστερα ἀπὸ συμφωνίες, τοὺς Ἕλληνες ραγιάδες, τοὺς ρούμ, ὅπως τοὺς ἀποκαλοῦσαν. Τέλος τὸ ὀθωμανικὸ-τουρκικὸ κράτος τὸ 1912 ὑπολόγιζε τὴν ἐλληνικὴ μειονότητα στὴν περιοχὴ τῆς Τραπεζούντας γύρω στὶς 700.000, ὅταν παραχωροῦσε ἑπτὰ μειονοτικὲς βουλευτικὲς ἔδρες, σύμφωνα μὲ τὴν ἀναλογία ἓνας βουλευτὴς σὲ 100.000 Ἕλληνες κατοίκους.

πόλις ἀρχαιοτάτη καὶ τῶν γε ἐν τῇ ἐφά πασῶν ἀρίστη. Ὁ Fallmerayer ἐγνώριζε καὶ τοὺς δύο ἐγκωμιστικoὺς λόγους γιὰ τὴν πόλη τῆς Τραπεζούντας, ἀπὸ τοὺς κώδικες ποὺ τοὺς περιεῖχαν. Μάλιστα, ὅπως ἐδῶ, χρησιμοποιεῖ τὶς πληροφορίες καὶ τοῦ Εὐγενικοῦ καὶ τοῦ Βησσαρίωνα. Στὴν ἐκδοσή μας τῆς «Ἐκφράσεως» τοῦ Εὐγενικοῦ (εἰσαγωγή, σσ. 20-22) παραθέτουμε παράλληλα χωρία ἀπὸ τὴν «Ἐκφραση» καὶ ἀπὸ τὸ λόγο τοῦ Βησσαρίωνα, τὰ ὁποῖα συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ὅτι ὁ Ἰ. Εὐγενικός κατὰ πᾶσαν πιθανότητα γινώριζε τὸ λόγο τοῦ Βησσαρίωνα. Ὡστόσο ἡ ὁμοιότητα ὀρισμένων χωρίων καὶ στὰ δύο κείμενα δὲν πειθιστικῶς τὸν ἐρευνητὴ νὰ ἀποδεχθεῖ τὴν ἀποψη ὅτι κατὰ τὴ συγγραφὴ τῆς «Ἐκφράσεως» ὁ Εὐγενικός χρησιμοποίησε ὡς πηγὴ τὸ λόγο τοῦ Βησσαρίωνα. Κατὰ τὴν ἀποψη μας τὰ κοινὰ χωρία προέρχονται μᾶλλον ἀπὸ τὸ κοινὸ πρότυπο τῶν ρητοροδιδασκάλων γιὰ ἐγκώμιο, ἐκφραση πόλεως. Σχεδὸν τὸ σύνολο ἀπὸ τὰ ἔντεκα σημειούμενα στὴ μελέτη μας χωρία ἀναφέρεται στὸν κανόνα γιὰ τὴ συγγραφὴ ἐκφράσεως πόλεως ἢ τόπου. Στὸ πιὸ πάνω χωρίο τοῦ Εὐγενικοῦ μπορεῖ νὰ ἀντιπαραθεθεῖ ἀπὸ τὸ λόγο τοῦ Βησσαρίωνα («εἰς Τραπεζοῦντα», δ.π.) τὸ χωρίο 23,9-24,6 (*Ἡ γὰρ δὴ πόλις ἡμῖν γεγένηται μὲν οὐκ οὕσα, γενομένη δ' οὐκ ἀπεγένετο, τὸ μὲν πάσαις σχολαῖς κοινόν, τὸ δ' οὐ πάνυ πολλαῖς. Τῶν γὰρ ἐκ τοῦ παντός αἰῶνος συνοικισθειῶν αἱ μὲν, οὐδ' αὐτὸ τοῦτο συνοικισθεῖσαι καλῶς, εἰς ὃ ἦσαν ἀνδραμον αὐτῆς, ὡς μὴδὲ τὴν ἀρχὴν γεγονῆναι, αἱ δὲ, καὶ τύχης ἀγαθῆς ἀπολαύσασαι καί...), τὸ ὁποῖο τείνει νὰ ἀποδείξει – ὅπως ἄλλωστε καὶ ὀλόκληρος ὁ λόγος – ὅτι ἡ Τραπεζοῦντα ὑπερέχει ὄλων τῶν ἄλλων πόλεων ἀπὸ τὰ ἀρχαιότατα χρόνια ἕως τὴν ἐποχὴ τοῦ Βησσαρίωνα. Δὲν ὑπάρχει ὁμοῦ χωρίο ποὺ νὰ δείχνει τὴν ἐξάρτηση τοῦ ἐνὸς ἔργου ἀπὸ τὸ ἄλλο.*

Θά ἤθελα νά ἀναφέρω ἐδῶ καί μιὰ ὁμολογία-μαρτυρία ἐνὸς Τούρκου ἐπισημοῦ γιὰ τὴν ἐλληνικότητα τῆς περιοχῆς τῆς Τραπεζοῦντας καί, γενικότερα, τοῦ Πόντου. Στὸν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο ὁ Τούρκος βαλῆς, τὶς τελευταῖες ὥρες τῆς παραμονῆς του στὴν Τραπεζοῦντα πρὶν τὴν κατάληψή της ἀπὸ τοὺς Ρώσους, κάλεσε τὸ μητροπολίτη Χρῦσανθο στὴν οἰκία του – παρόντες ἦταν καί οἱ ἄλλοι ἐπίσημοι ἀντιπρόσωποι τοῦ νεοτουρκικοῦ κομιτάτου – καί τοῦ ἀνακοίνωσε: (Μεταφέρω ὅπως τὰ ἔχει ἀποτυπώσει ὁ μητροπολίτης Χρῦσανθος στὶς *Βιογραφικὲς Ἀναμνήσεις* του²⁷):

Ἀπὸ Ἑλληνας παρελάβομεν τὴν Τραπεζοῦντα εἰς τοὺς Ἑλληνας καὶ τὴν παραδίδομεν²⁸.

Ἀνάλογα μίλησε καί ὁ ἀντιπρόσωπος τοῦ Κεντρικοῦ Κομιτάτου τῆς Κωνσταντινουπόλεως Ἀλῆ Ριζά ἐφένδης. Καί περατώνει ὁ μητροπολίτης Χρῦσανθος τὴν περιγραφή του:

Ἡ στιγμή ἦτο ὁμολογουμένως πολὺ συγκινητικὴ. Ἐξω ἐβασίλευε νύξ καὶ σκότος βαθύ.

Γιὰ μᾶς ὁμως ὑπάρχει μιὰ ἀκόμη ἀναμφισβήτητη μαρτυρία τῆς συνεχοῦς παρουσίας τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου στὴν περιοχή. Εἶναι ἡ διάλεκτος, ἡ ὁποία χωρὶς διακοπὴ ἦταν ἡ λαλιὰ τοῦ ἐκεῖ ἐλληνικοῦ πληθυσμοῦ²⁹. Καί παρέμεινε ὄργανο ἐπικοινωνίας, ἀκόμα καί ὅταν πληθυσμοὶ ἐλληνικοὶ στὸν ποντιακὸ χῶρο, κάτω ἀπὸ δυσχερεῖς περιστάσεις, ἔπαιαν νά ἀνήκουν στὸ ἐθνικὸ σύνολο τῆς καταγωγῆς ἢ καί τῆς θρησκευτικῆς τους πίστεως. Εἶναι π.χ. οἱ πληθυσμοὶ τοῦ Ὀφεως, ποὺ συγχράτησαν καί μιλοῦσαν τὴ διάλεκτο μετὰ τὸν ἐκμυσουλμανισμό τους τὸ 17ο αἰ. καί ποὺ μιλοῦν τὴ διάλεκτο ἀκόμα καί τώρα³⁰.

27. *Βιογραφικὰ Ἀναμνήσεις τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσάνθου τοῦ ἀπὸ Τραπεζοῦντος 1881-1949*, Ἀθῆναι 1970 (ἐπιμέλεια Γεωργίου Ν. Τασοῦδη) (ἐδῶ σσ. 126-127). Τὴν ἀποψη αὐτὴ τοῦ Τούρκου βαλῆ γιὰ τὴν ἐλληνικότητα τῆς περιοχῆς ὁ μητροπολίτης Χρῦσανθος μὲ ικανοποίηση καί, θά λέγαμε, μὲ κάποια αὐταρέσκεια, σημειώνει στὶς *Ἀναμνήσεις*, ἐνῶ στὴν «Ἐκκλησία» (σσ. 762-763) παραθέτει σὲ μετάφραση τὸ ἔγγραφο, μὲ τὸ ὅποιο ὁ βαλῆς μεταβίβαζε τὴ διοίκηση τοῦ βιλαετίου στὴν προσωρινὴ κυβέρνησις μὲ ἐπικεφαλῆς τὸ μητροπολίτη Χρῦσανθο.

28. Ἀσφαλῶς ὑπονοοῦσε τὴν παράδοση τῆς πόλεως καί τῆς περιοχῆς τῆς Τραπεζοῦντας τὸ 1461 ἀπὸ τὸν τελευταῖο Μεγάλο Κομνηνὸ Δαβὶδ στὸν Ὀθωμανὸ σουλτάνο Μεχμέτ Β'.

29. Od. Lampsidis, «Continuité de langue, continuité ethnographique chez les Grecs du Pont-Euxin (Asie-Mineure)», *Proceedings of the Ninth International Congress of Linguists* (1964), σσ. 1125-1128.

30. Παραπέμπουμε σὲ ἄρθρο τῆς Margarita Poutouridou, «The Of Valley and the Coming of Islam, The Case of the Greek Speaking Muslims», ποὺ ὑποβλήθηκε σὸ

Τό δεύτερο θέμα :

Παράγοντες που συνέβαλαν στην επιβίωση και διάσωση του Έλληνισμού στους 28 αιώνες της ζωής του στο μικρασιατικό Πόντο.

Στά τέλη του 19ου αι. ή γεωγραφική επιστήμη, που συνεργαζόταν με την ιστορία για τη σύνθεση της πορείας των λαών, είχε μία αίφνιδια και απότομη έξαρση.

Ο Αυστριακός καθηγητής Fr. Ratzel³¹ το 1882 και ύστερα, τόνιζε ότι ο χώρος ό γεωγραφικός και τὰ συναρτώμενα με αυτόν στοιχεΐα διαμορφώνουν κατά κύριο λόγο την ιστορία και τόν πολιτισμό ενός λαού. Μάλιστα ό προγενέστερός του ιστορικός J. Michelet (1798-1874) έγραφε :

*Δόστε μου, κύριοι, τό χάρτη μᾶς χώρας και τὰ λοιπὰ γεωγραφικά της στοιχεΐα και μπορώ έκ τών προτέρων νά σᾶς πῶ ποιός θά εΐναι ό λαός που θά ζήσει σ' αυτήν τή χώρα και ποιός θά εΐναι ό πολιτισμός του*³².

Ἄλλά τίθεται τό ερώτημα: Πῶς όμως τότε και γιατί ό ίδιος αυτός γεωγραφικός χώρος δέν επηρέασε εξίσου αποφασιστικά τούς προγενέστερους και μεταγενέστερους του έλληνικού άποικισμού «βάρβαρους» πληθυσμούς, που ζούσαν στην ίδια γεωγραφική έκταση, τήν ποντιακή, άλλ' όμως δέν μετέτρεψαν, όπως οι «Έλληνες, τήν αρχική πολιτειακή, πολιτική, κοινωνικοοικονομική και πολιτιστική δομή στο χώρο του Πόντου;

Ἄντιμέτωπη λοιπόν με παρόμοιες ένστάσεις ή θεωρία του Fr. Ratzel πολὺ σωστά τροποποιήθηκε τόν 20ό αι.³³ Οι έρευνητές, ιστορικοί και ανθρωπογεωγράφοι, ασφαλῶς δέχονται τήν έπιρροή του γεωγραφικού παράγοντα.

Department of Near Eastern Studies at Princeton (διαθέτουμε τό δακτυλογραφημένο άρθρο χάρι στη φιλόφρονα προσφορά τής κ. Πουτουρίδου) στο Μητροπ. Χρυσάνθου, Ἄναμνήσεις, σ. 160, και «Εκκλησία», σσ. 708-709, όπου αναφέρεται ότι οι έξιλαμισθέντες κάτοικοι του Ὁφεως τό 1917 ζήτησαν νά επανέλθουν στην παλαιά τους θρησκεία, άλλ' ό τότε μητροπολίτης Χρυσάνθος παρέπεμψε τήν υπόθεση αυτή σε ευθετότερο χρόνο.

31. Fr. Ratzel, *Politische Geographie*, München-Berlin² 1903 και *Anthropogeographie*, τόμ. 1ος, 3η έκδ., Στουτγάρδη 1909· τόμ. 2ος, 2η έκδ., Στουτγάρδη 1912.

32. Βλ. L. Febvre, *La terre et l'évolution humaine*, Paris³ 1949, σ. 12.

33. Για τίς ένστάσεις έναντίον τής θεωρίας του Fr. Ratzel, βλ. L. Febvre, *δ.π.*, κεφ. 1, III, «L'erreur de Ratzel»· IV, «La géographie humaine héritière de l'histoire», σσ. 58-67 και VI, «Une géographie humaine modeste», σσ. 73-79.

“Όμως γιά τήν εξέλιξη τῆς ἱστορίας καί τοῦ πολιτισμοῦ ἑνός λαοῦ εὐλογα προβάλλουν, ἀνάμεσα σέ ἄλλα, ὡς στοιχεῖο ἀποφασιστικό καί τόν ἀνθρώπινο τύπο πού ἀντιπροσωπεύεται ἀπό τὸ λαό αὐτό. Ἡ ἐγκατάσταση καί ἡ δράση τῶν Ἑλλήνων στό χῶρο τοῦ Πόντου εἶναι μιὰ ἐπαλήθευση τῆς τροποποιημένης αὐτῆς θεωρίας.

Μέ βάση τή γεωγραφική θέση καί διαμόρφωση τῆς ποντιακῆς περιοχῆς μπορούμε νά ἐκτιμήσουμε τήν ἐπίδραση πού ἄσκησε ὁ γεωγραφικός παράγοντας στή διαδρομὴ τῆς ἱστορίας καί πόσο πολὺ εὐνόησε τὸν ἑλληνικό πληθυσμὸ πού τὴν κατοικοῦσε.

Ἐναντιοτικὰ τῆς ποντιακῆς περιοχῆς δὲν ὑπῆρχε εἰσοδος σ’ αὐτὴν παρὰ μόνον ἀπὸ τὸ δρόμο τῶν καρραβιῶν, πού ξεκινοῦσε ἀπὸ τὸ Ἐρζερούμ. Καί ὁ δρόμος αὐτός ἦταν δύσβατος καί ἄβατος τοὺς πιὸ πολλοὺς μῆνες τοῦ χρόνου σὲ σύνολα καί ὄχι βέβαια σὲ μεμονωμένα ἄτομα. Ὁ κάθε ἐπιδρομέας, πού ἤθελε νὰ ἀποκτήσει πλοῦτο ἀπὸ πολεμικὴ ἐπίδραση στό κράτος πού κατεῖχε τὴ Μικρὰ Ἀσία, προτιμοῦσε βέβαια νὰ πορευθεῖ πρὸς τὸ νότο καί νὰ εἰσχωρήσει στὰ ἐκεῖ μικρασιατικά καί πολὺ πιὸ πλούσια ἐδάφη καί ὄχι νὰ διακινδυνεύσει τὴ ζωὴ του καί τὴν ἀσφάλειά του στό δρόμο τῶν καρραβιῶν. Ὑπενθυμίζω τοὺς πολυποίκιλους κινδύνους πού διέτρεξαν οἱ στρατιῶτες τοῦ Ξενοφῶντα μετὰ τὴ μάχη στὰ Κούναξα τὸ 401 π.Χ. καί κατὰ τὴν πορεία τους μέσα ἀπὸ τὰ «βαρβαρικά» φῦλα πρὸς τὴν Τραπεζοῦντα³⁴.

α) Μεσαιωνικὴ περίοδος (βυζαντινὴ καί περίοδος τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν)

Ἐπονιακὸς χῶρος ἔμεινε ἕως τὸ 1461 μακριὰ ἀπὸ ἐχθρική κατοχὴ καί ἀπὸ καταστρεπτικὴς γιὰ τὸν πληθυσμὸ ἐχθρικές ἐπιδρομὲς χάριε στὰ ἰδιαίτερα γνῶρισματά του, τὴ γεωγραφικὴ σύσταση καί ἰδιομορφία του:

Στὸ ἐσωτερικό της ἡ ποντιακὴ περιοχή δὲν εἶχε, ὅπως εἶπαμε, σημαντικούς δρόμους γιὰ τὴν ἐπικοινωνία ἀνθρώπων καί τὴν ἀνταλλαγὴ ἀγαθῶν οὔτε καί ἦταν εὐκολὴ ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸ ἓνα τμήμα τῆς περιοχῆς στὸ ἄλλο³⁵. Ἔτσι ὁ ποντιακὸς χῶρος, ἀκριβῶς ἐξαιτίας τῆς ἐλλείψεως δρόμων ἐπικοινωνίας³⁶, ἀπέτρεπε καί ἀποσοβοῦσε τὴν εἰσβολὴ καί τὴν ἐγκατάσταση ξένων λαῶν, πού θὰ πορευόνταν στοὺς δύο αὐτοὺς δρόμους.

34. Ξενοφῶντος Ἀνάβασις, Βιβλίον IV, ὅπου περιγράφεται ἡ πορεία τῶν Μυρίων ἕως τὴν πόλιν τῆς Τραπεζοῦντας. Βλ. P. Masqueray, Xenophon *Anabasis*, (ἔκδοση Belles Lettres), τόμ. II, 1961.

35. Βλ. πιὸ πάνω, σσ. 28-29.

36. Ὁ παλαιὸς ἱστορικός τῆς Τραπεζοῦντας καί τῆς περιοχῆς τῆς Σάββας

Καί οί Ρωμαίοι και οί Βυζαντινοί χρησιμοποιούσαν τήν περιοχή τοῦ Πόντου ὡς ἄσφατο σταθμίσαι καί ὀργανώσεως, ὡς ἄσφατο ἐξορμησεως³⁷. Γνώριζαν ὅτι ὁ ἄσφατος ἦταν ἀσφαλῆς καί ὅτι οἱ ἴδιοι δέν διέτρεχαν κανένα κίνδυνο, ἀφοῦ οἱ ἔχθροί δέν μπορούσαν τόσο εὐκόλα νά εἰσχωρήσουν ἐκεῖ καί νά τοὺς ἀπειλήσουν. Ἄλλωστε τὸ δυσχερὲς καί δύσβατο τῶν δύο αὐτῶν δρόμων ἀνάγκαζε τοὺς ἔχθρους καί τῶν Ρωμαίων, καί πολὺ περισσότερο τῶν Βυζαντινῶν, ὅταν ἐπιχειροῦσαν ἐπιθέσεις ἢ ἐπιδρομές, νά πορεύονται εἴτε τὸ δρόμο πρὸς τὰ νότια καί τὰ νοτιοανατολικά μικρασιατικά ἐδάφη, εἴτε τὸ δρόμο δυτικά πρὸς τὴ Σεβάστεια καί τίς κεντρικὲς μικρασιατικὲς περιοχές, δηλαδή πάντοτε νότια τοῦ ποντιακοῦ ἄσφατου καί ἔξω ἀπὸ τὸ ἄσφατο αὐτό.

Ἔτσι στή βυζαντινὴ ἱστορία τοῦ Πόντου – ὅπως καί στήν ἱστορία τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν – δέν ἀναφέρονται πολλὲς σημαντικὲς συγκρούσεις μέσα στήν ποντιακὴν περιοχὴ. Ἄλλωστε ἡ γνωστὴ πολεμικὴ συμπλοκὴ τοῦ 863 στὸν ποταμὸ Λαλακάοντα³⁸ δέν ἔγινε στήν ποντιακὴν περιοχὴ ἀλλὰ στὰ δυτικά της, στήν περιοχὴ τῆς Παφλαγονίας. Ἀκόμα ὁ ἀραβικὸς στρατός, ποὺ συγκρούστηκε ἐκεῖ με τοὺς Βυζαντινοὺς, ἦταν ἓνα τμήμα στρατοῦ, ποὺ πραγματοποίησε ἐπιδρομικὲς ἐκστρατείες κατὰ τὴν τακτικὴν τῶν ἀνατολικῶν λαῶν καί τῶν Ἀράβων, τὴν τακτικὴν τῶν *razzia*.

---

³⁷ Ἰωαννίδης, ὁ.π., σ. 23, γράφει : *Τρεῖς δὲ μεγάλαι ὁδοὶ εἶχον αὐτὴν [τὴν πόλιν τῆς Τραπεζούντας] εἰς ἐμπορικὴν συγκοινωνίαν· ἡ μὲν πρὸς δυσμὰς μετὰ μεγαλητέρας πόλεις τοῦ Εὐξείνου Πόντου Νικόπολιν καί λουπάς, ἡ δὲ πρὸς ἀνατολάς μετὰ τὰς περὶ τὸν Κανίκασον καί Κασπίαν θάλασσαν, καί ἡ τρίτη καί σημαντικωτέρα πρὸς μεσημβρίαν κατὰ τὴν Ἀρμενίαν, ὅπου σχιζομένη εἰς δύο, ἡ μὲν διὰ τοῦ Ἀξάρον ποταμοῦ ἔφερεν εἰς Περούσιαν, ἡ δὲ διὰ τοῦ Εὐφράτου εἰς Μεσοποταμίαν καί τὴν λοιπὴν Συρίαν. Τὴν ἴδια παρατήρησιν διαβάζομε καί στὸν Δ. Η. Οἰκονομίδη, ὁ.π., σ. 154.*

³⁷. Βλ. πρὸ πάντων, σσ. 32-33. Πολλὰ γράφει ὁ Βησσαρίων στὸ λόγο του γιὰ τὴν θέση τῆς πόλεως Τραπεζούντας καί γιὰ τὴν ἰκανότητα καί δυνατότητά της νά ἀμυνθεῖ ἐναντίον παντὸς ἔχθρου. Παραπέμπουμε στὴ μελέτη μας «Τὸ ἀξιόπιστον τῆς ἐπιστολῆς Δαβὶδ Α' Μεγάλου Κομνηνοῦ καί τὸ ἐγκώμιον Τραπεζούντος τοῦ Βησσαρίωνος», *Βυζκ* 2 (1982), σσ. 55-60 καί μνημονεύουμε τὴν πηγὴν 21 ἀπὸ τὸν λόγο, ἰδιαίτερον τὸ χωρίον 53,19-26 (βλ. πρὸ πάντων, σ. 34), τὸ ὅποιο καταγράφει τί προσέφερε ἡ ποντιακὴν περιοχὴ στὸ βυζαντινὸ κράτος κατὰ τοὺς πολέμους πέραν τῶν βορειοανατολικῶν συνόρων.

³⁸. Βλ. G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München³ 1963, σσ. 189-190· Ἰ. Καραγιαννῶπουλου, *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους*, τόμ. Β', Θεσσαλονίκη 1981, σσ. 263-264· Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, τόμ. Β', Ἀθήνα 1981, σσ. 216-217.

Οί ἐκστρατείες αυτές, ὅπως ἐκείνη στὸν ποταμὸ Λαλακάοντα, εἶχαν ὡς κύριο σκοπὸ ὄχι τὴν κατάληψη καὶ κατοχὴ ἐδάφους ἢ περιοχῆς ἀλλὰ τὴ λεηλασία, τὴν αἰχμαλωσία, τὴν ἐξουδετέρωση τοῦ ἀντιπάλου³⁹.

Οἱ πόλεμοι, τοὺς ὁποίους διεξήγαγαν οἱ βασιλεῖς τοῦ Βυζαντίου ἕως τὸ 1071, τὴ μάχη τοῦ Μαντζικέρτ⁴⁰, φανεροῦν ὅτι καὶ γι' αὐτοὺς ἡ ποντιακὴ περιοχὴ ἔθεωρεῖτο ἀσφαλὴς καὶ ὅτι χρησίμευε ὡς βάση ἐξορμήσεως πρὸς τὰ ἀνατολικά. Ἀπόδειξη οἱ περσικοὶ πόλεμοι τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τοῦ Ἡρακλείου καὶ οἱ πόλεμοι τοῦ Βασιλείου Β' κατὰ τῶν μουσουλμάνων.

Μετὰ τὸ 1071, παρὰ τὶς προσπάθειες τῶν Βυζαντινῶν, καὶ ἰδίως τοῦ Ἰωάννη Β' Κομνηνοῦ (1118-1143), ἡ εἰσχώρηση στὰ βόρεια καὶ βορειοανατολικά ἐδάφη τοῦ κράτους καὶ ἡ ἐκεῖ δίοδος ἦταν πλέον ἐλεύθερες γιὰ τοὺς ἐπιδρομεῖς. Δὲν εἰσβάλλον ὁμως στὸν ποντιακὸ χῶρο, ἀλλὰ σὲ ἐδάφη νοτίως τῆς ποντιακῆς περιοχῆς. Οἱ αἰτίες, γιὰ τὶς ὁποῖες ὁ χῶρος αὐτὸς παρέμενε ἔξω ἀπὸ τὴ δράση τῶν εἰσβολέων, ἦταν – ὅπως διατυπώθηκαν καὶ ἀναλύθηκαν – τὸ γεωγραφικὰ κλειστὸ τοῦ χῶρου καὶ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Πόντος δὲν ἦταν τόσο πλούσιος ὥστε νὰ ἀποτελεῖ στόχο λείας καὶ λεηλα-

39. Τυπικὸ παράδειγμα ἐπιδρομικῆς ἐπιθέσεως ἦταν ἡ ἐπίθεση τῶν Βοράνων κατὰ τῆς Τραπεζούντας, οἱ ὁποῖοι τὸ 255-256 κατέλαβαν τὴν πόλη, τὴ λεηλάτησαν καὶ ἀποχώρησαν (βλ. Od. Lampsidis, «Ergänzung zum Kommentar zu Zosimos *Νέα Ἱστορία Α ΧΧΧΙΙΙ*», *ΑΠ* 42 [1988-89], σσ. 230-239). Τὸν ἴδιο χαρακτηρισμὸ, ἐπιδρομικὴ ἐπίθεση, μποροῦμε νὰ δώσουμε καὶ στὴν προσωρινὴν κατάληψη τῆς πόλεως Τραπεζούντας ἀπὸ τοὺς Σελτζούκους Τούρκους μετὰ τὴ μάχη τοῦ Μαντζικέρτ (τὴν ἀνακατάληψη τῆς πόλεως ἀπὸ τὶς βυζαντινὲς δυνάμεις τοῦ Θεόδωρου Γαβρᾶ ἀναφέρει ῥητῶς ἡ Ἄννα Κομνηνὴ [B. Leib, *Anne Comnène Alexiade*, 1943, VIII, 151,26-28: *Καὶ αὐτὴν δὴ τὴν Τραπεζοῦντα ἐλὼν καὶ ὡς ἴδιον λάχος ἐμαντῶ ἀποκληρωσάμενος ἄμαχος ἦν.*]) Ἔτσι καὶ τὴν ἐκστρατεία τῶν Τούρκων στὴν περιοχὴ τῆς Τραπεζούντας καὶ τὴν κατάληψη τῆς Τραπεζούντας ἀπὸ αὐτοὺς μετὰ τὸ 1071 πρέπει, νομίζω, νὰ τὴν κατατάξουμε στὶς ἐπιδρομικὲς ἐκστρατείες τῶν μουσουλμάνων. Ὅτι δὲν εἶχαν ὡς στόχο τὴν κατάληψη καὶ κατοχὴ φανεροῦν ἡ ἔλλειψη ἐπαρκῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων γιὰ τὴν υπεράσπιση τῆς κατελιμμένης πόλεως. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Θεόδωρος Γαβρᾶς κατόρθωσε νὰ τὴν ἀνακαταλάβει. Παρὰ ταῦτα ἐντύπωση προκαλεῖ, ὅτι τὸ γεγονός αὐτὸ τῆς ἐπιδρομῆς ἢ καὶ τῆς καταλήψεως τῆς Τραπεζούντας δὲν ἀναγράφεται καὶ δὲν ἀναφέρεται ἀπὸ ἄλλα κείμενα, εἴτε σύγχρονα εἴτε μεταγενέστερα, οὔτε ἀπὸ βυζαντινὲς οὔτε ἀπὸ μεγαλοκομνηνικῆς πηγῆς. Καὶ θὰ ἦταν ἀσφαλῶς περιφανῆς στὰ ἀγολογικὰ κείμενα ἡ ἀναγραφὴ τῆς ἀποχωρήσεως τῶν μουσουλμάνων, ὅπως ἔγινε γιὰ τὴν ἐπίθεση τὸ 1223.

40. G. Ostrogorsky, *Geschichte*, σ. 284· Καραγιαννόπουλου, *δ.π.*, σσ. 577-579· Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, *δ.π.*, τόμ. Β2, 1989, σσ. 243-246.

σίας. Ἀντίθετα, γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ προσφέρονταν οἱ περιοχὲς στὰ νότια τοῦ Πόντου, ποὺ ἐπιπλέον, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν ποντιακὴ περιοχὴ, εἶχαν δρόμους βατοὺς ποὺ ὀδηγοῦσαν πολὺ κοντὰ στὴ βυζαντινὴ πρωτεύουσα. Ἔτσι, μὲ τοὺς ἐπιδρομεῖς ἐλευθέρους καὶ ἀνεμπόδιστους νὰ εἰσβάλλουν καὶ νὰ ἐγκαθίστανται στὰ μικρασιατικὰ ἐδάφη, τὸ βυζαντινὸ κράτος δοκιμάζεται σφοδρὰ καὶ ἀλύπητα. Διαλύεται τὸ 1204 καὶ διαμελίζεται.

Στὴν περίοδο τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν (1204-1461) τὸ Χρονικὸν τοῦ Μιχαῖλ Παναρέτου ἀναφέρει εἰσβολὲς ἐχθρικών μουσουλμανικῶν δυνάμεων στὸν ποντιακὸ χῶρο⁴¹. Ἀλλὰ καὶ αὐτὲς ἔχουν ἐπιδρομικὸ χαρακτῆρα καὶ σκοπὸ τὴ λεηλασία καὶ ὄχι τὴν κατάληψη ἐδαφῶν. Γι' αὐτὸ καὶ σπανίως φθάνουν μπροστὰ στὴν πρωτεύουσα τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν τὴν Τραπεζοῦντα, ὅπως ἡ ἐπιδρομὴ τοῦ σουλτάνου Μελικ ἐπὶ Ἀνδρονίκου Α' Μεγάλου Κομνηνοῦ, τὸ 1223. Ἀκριβῶς ἕξαιτίας τοῦ ἐπιδρομικοῦ τῆς χαρακτῆρα δὲν κατόρθωσε τελικὰ νὰ ὑπερισχύσει τῶν πολιορκουμένων Τραπεζουντιῶν καὶ κατέληξε σὲ ἥττα τοῦ ἐπιδρομέα καὶ σὲ αἰχμαλωσία τοῦ σουλτάνου Μελικ⁴².

Ἀντίθετα ἡ ἐκστρατεία τοῦ Μεχμέτ Β', τὸ 1461, αἰφνιδιαστικὴ καὶ τελειῶς ἀπρόβλεπτη, κατέληξε στὸν πλήρη ἀφανισμό τοῦ κράτους τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν⁴³. Τὴν ἐκστρατεία αὐτὴ ὁ Μεχμέτ εἶχε ἐκ προθέσεως καταστήσει μὲ πολλοὺς τρόπους ἀπρόβλεπτη:

41. Βλ. E. Zachariadou, «Trebizond and the Turks», *AΠ* 35 (1979), σσ. 333-358· A. Bryer, «Greeks and Turkmens: The Pontic Exception», *Dumbarton Oaks Papers* 29 (1975), σσ. 113-149 καὶ Ἄ. Σαββίδη, «Οἱ Μεγάλοι Κομνηνοὶ τοῦ Πόντου καὶ οἱ Σελτζούκοι τοῦ Rum (Ἰκονίου) τὴν περίοδο 1205/6-1222. Ἡ διήγησις τοῦ Ibn Bibi γιὰ τὴν κατάληψη τῆς Σινώπης (1214)», *AΠ* 39 (1984), σσ. 169-193. Βλ. καὶ στὸ χρονικογράφου τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν Μιχαῖλ Παναρέτου (ἔκδοσις Ὁδ. Λαμψίδου, *Μιχαῖλ τοῦ Παναρέτου Περὶ τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν*, 1958) μνηεῖς εἰσβολῶν μουσουλμανικῶν δυνάμεων στὸν ποντιακὸ χῶρο στίς σσ. 64,30-32· 65,1-2· 65,29-31· 66,5-10,25-27· 67,17-18· 68,13-19· 71,26-30· 72,5-8,19-23· 73,3-6,24-30,31-34· 74,1-2,3-8· 76,31· 77,1-2,3-6,12-16· 79,3-8,14-29.

42. Βλ. στὸν É. Janssens, *Trebizonde*, σσ. 72-74, τὴν περιώνυμη αὐτὴ σύγκρουσις Ἀνδρονίκου Α' Μεγάλου Κομνηνοῦ καὶ σουλτάνου Μελικ, ὅπου ὁ Βέλγος ἱστορικὸς συζητεῖ καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἀφήγησις τῆς συγγραφέως αὐτῆς προβλήματα. Ἡ νίκη τοῦ Μεγάλου Κομνηνοῦ πολλὲς φορὲς ἀναφέρεται στὰ ἀγιογραφικὰ κείμενα γιὰ τὸν ἅγιο Εὐγένιο· βλ. Ἄ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Fontes Historiae Imperii Trapezuntini*, St Petersburg 1897, σσ. 116-122.

43. Βλ. F. Babinger, *Mahomet II le Conquerant et son temps 1432-1481* (γαλλικὴ μετάφρασις ἀπὸ τὰ γερμανικά), Paris 1954, σσ. 231-239· Janssens, *Trebizonde*, σσ. 154-160· Ὁδ. Λαμψίδου, «Πῶς ἠλώθη ἡ Τραπεζοῦς», *AΠ* 17 (1952), σσ. 15-54.

– Είχε ο ίδιος πορευθεί τὸ δρόμο πρὸς τὶς κτήσεις τοῦ Οὐζούν Χασάν καὶ τὸν εἶχε ὑποχρεώσει, μετὰ ἀπὸ συμφωνία νὰ ἀθετήσῃ τὴ συμμαχία του μετὰ τὸ Μεγάλο Κομνηνὸ.

– Στὸ μουσουλμανικὸ κρατίδιο τῆς Σινώπης, μὲ τὴν ἰσχύ τῶν στρατιωτικῶν του δυνάμεων καὶ μὲ τὶς σκληρῆς ἀπειλές του, ὑποχρέωσε καὶ ἔπεισε τὸ μουσουλμάνο καὶ συγγενὴ του ἡγεμόνα νὰ ἀποδεχθῆ ὅλα ὅσα ὁ ἴδιος τοῦ εἶχε προτείνει.

– Εἶχε προαποστείλῃ τὸ στόλο, ὁ ὁποῖος ἐπὶ τριάντα καὶ περισσότερες μέρες πολιορκοῦσε ἀνεπιτυχῶς τὴν Τραπεζοῦντα, ἀπασχολοῦσε ὁμῶς τοὺς πολιορκουμένους.

Μὲ αὐτὲς καὶ ἄλλες παραπλανητικὲς κινήσεις καὶ ἐνέργειες, ἔδινε – πίστευε – τὴν ἐντύπωση στοὺς Μεγάλους Κομνηνοὺς, ἂν κάποτε μάθαιναν τὶς κινήσεις του, ὅτι δὲν εἶχε σκοπὸ νὰ ἐπιτεθῆ κατὰ τοῦ μεγαλοκομνηνικοῦ κράτους. Ἔτσι, ὅταν μὲ τὸ μεγάλο στρατὸ του αἰφνιδιαστικὰ ἔφθασε κοντὰ στὴν Τραπεζοῦντα, ἡ παρουσία του ἐπέφερε στὸν πολιορκούμενο Μεγάλο Κομνηνὸ καὶ στοὺς ἀνθρώπους του τὴν ἀποσύνθεση καὶ τὸν πανικὸ. Χωρὶς πόλεμο, ὕστερα ἀπὸ συνεννοήσεις, παραδόθηκαν ἡ πόλη, οἱ ἄρχοντες, ἡ βασιλικὴ οἰκογένεια καὶ ὁ ἐκεῖ ἐλληνικὸς πληθυσμὸς.

Γεννάται ὁμῶς τὸ ἐρώτημα: Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Μεχμέτ Β' μήπως ἦταν καὶ αὐτὴ μιὰ ἐπιδρομικὴ κίνηση, πού ὁμῶς, χάρις στὸν αἰφνιδιασμό, ἐπέτυχε τὸν ἐκμηδενισμό τοῦ ἀντιπάλου καὶ τὴν ὀριστικὴ κατάκτηση καὶ προσάρτηση τῶν ἔχθρικών μέχρι τότε ἐδαφῶν; Ἄσφαλῶς ἦταν καὶ αὐτὴ μιὰ ἐκστρατεία μὲ ἐπιδρομικὴ τακτική. Ἔμοιαζε σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο μὲ τὶς ἐπιδρομὲς τῶν διαφόρων μουσουλμάνων ἡγεμόνων στὰ νοτιοανατολικά ἐδάφη τοῦ κράτους τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν. Τότε ὥστόσο ὁ βασιλεὺς τῆς Τραπεζοῦντας Μεγάλος Κομνηνὸς δὲν εἶχε σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις τὴ δυνατότητα νὰ τοὺς ἐκδιώξῃ ἀπὸ τὶς περιοχὲς πού καταλάμβαναν. Δεχόταν τὴν παρουσία τους καὶ ἐπιζητοῦσε τὴ συμμαχία καὶ τὴ φιλία τους, τὶς περισσότερες φορὲς μὲ κηδεσιῆς⁴⁴. Στὴν περίπτωση ὁμῶς τῆς ἐκστρατείας τοῦ Μεχμέτ δὲν ἦταν δυνατόν νὰ τεθῆ ζήτημα συνάψεως φιλικῶν σχέσεων μὲ τὸν Ὀθωμανὸ σουλτάνο. Οἱ ἀπειλές του ἦταν πολὺ μεγάλες καὶ οἱ κίνδυνοι ἀφανισμοῦ ἄμεσοι καὶ ὑπέραστοι. Ἔτσι ἔκλεισε ἡ συμφωνία γιὰ ὑποταγὴ καὶ παράδοση.

Εἶδαμε λοιπὸν ὅτι εἰσβολές στὸν ποντιακὸ χῶρο δὲν μποροῦσαν νὰ γίνουν κατὰ μάζες. Σημειώθηκαν ὁμῶς μερικὲς ἐπιδρομικὲς ἐκστρατείες⁴⁵,

44. Ὁ Μιχαὴλ Πανάρετος ἀναγράφει στὸ *Χρονικόν* του τέτοιες κηδεσιῆς: βλ. ἔκδ. Λαμψίδη, ὁ.π., σσ. 70,20-22· 72,26-28, 29-33· 79,9-11.

45. Μιὰ συγκρινητικὴ λεπτομέρεια γιὰ τὶς συνέπειες μιᾶς ἐπιδρομῆς στὸ κράτος

πού κατέληξαν και σε κατάληψη εδαφών και σε εγκατάσταση των επιδρομέων.

Όφείλουμε όμως να σημειώσουμε ότι, όταν ή εισβολή δεν έχει επιδρομικό χαρακτήρα αλλά σκοπό την κατάληψη και κατάκτηση εδαφών, τότε οι Έλληνες χριστιανοί, κάτοικοι της περιοχής, ασφαλώς αποχωρούν και προστρέχουν για τη σωτηρία τους σε φρούρια ή οχυρωμένες πόλεις⁴⁶. Στην αντίθετη περίπτωση όμως, μιάς επιδρομικής εκστρατείας, πίστευαν ότι ο έχθρος, αν τον απέκρουαν, δεν θα επέμενε σ' αυτήν και θα ανέκοπτε την πορεία του. Έτσι θα σώζονταν και οι κάτοικοι και η περιοχή⁴⁷.

των Μεγάλων Κομνηνών από ένα αφιερωτήριο έγγραφο της μονής Βαζελώνος του έτους 1261 (Th. Ouspensky et V. Bénéchévitch, *Actes de Vazélon*, Leningrad 1927, σ. 17, αρ. 38.6770/1261): 'Η Μαρία Τζαρχαλίνα δωρεΐται διάφορα κτήματα στη μονή 'Ιωάννου του Προδρόμου Βαζελώνος και γράφει: *ένεκα ψυχικής σωτηρίας [και απέσεως των άμαρτιών] έμου τε και του συμβίου μου και των γονέων μου. είναι δε και οι πέντε μου παιδες αιχμάλωτοι. εάν έλθουν, ως έχουν την μοίραν αυτών. ει δ' ουχί, ως είναι εις την μονήν...*». Ασφαλώς μιά έχθρική επιδρομή αιχμαλώτισε και τὰ πέντε παιδιά της. Τότε αφιερώνει την κτηματική της περιουσία στο μοναστήρι, αλλά σημειώνει και την πιθανή περίπτωση να γυρίσουν από την αιχμαλωσία τὰ παιδιά της. Παρόμοιο σχεδόν είναι και τὸ περιεχόμενο τοῦ ἐγγράφου ἀρ. 16.6753/1245 (Th. Ouspensky et V. Bénéchévitch, *δ π.*, σ. 7): *εάν δε έλθη τὸ αιχμάλωτόν μου.*

46. 'Η Μαρία ή Τζαρχαλίνα όμως με τὰ παιδιά της αντιμετώπιζε τὸ 1261 μιά επίθεση επιδρομική. Γι' αυτό και παρέμεινε.

47. Προσεγγίζει πρὸς τὴν ἄποψη αὐτὴ τὸ χωρίο 40,28-41,14 ἀπὸ τὸ λόγο τοῦ Βησσαρίωνα, σύμφωνα με τὸ ὁποῖο στὰ στενά τοῦ 'Αντιταύρου ἀρκοῦσε μιά μικρὴ στρατιωτικὴ δύναμη γιὰ νὰ ἀναχαιτίσει νικηφόρα πολυάριθμο στρατό:

Οὐ γὰρ κατὰ τὰς ἐν Ἑλλάδι Πύλας ἡμῖν ὁ Ἄντιταυρος τὰς εἰσόδους παρέχεται, ἐνί τινι τόπῳ μόνον ὠχυρωμένας και τούτῳ δὲ ἑλλιπῶς... Οὐδὲν δὲ πρὸς ταύτας... νικᾶσθαι δὲ τὰς ἀπανταχοῦ πάσας τῶν παρ' ἡμῖν πλήθει τε και δεινότητι, ὡς μέγαν ὄρον τὸδε τὸ ὄρος ἐστάναι τοῖς ἐκατέρωθεν ἑαυτοῦ οἷς τε πρὸς τοσοῦτον ἐκτέταται μέγεθος και οἷς οὕτω δύσβατον παρέχεται ἑαυτόν, ὥστ' ἐπὶ μὲν ἀνακωχῆς και εἰρήνης κατ' ἐμπορίαν ἀλλήλοις συμμίσιγοντας ἔξεστιν ἀσφαλῶς διέναι, οὐδὲν δεδιότας, ἐπὶ δὲ πολέμου και μάχης, δεῖσαν ἐπελθεῖν στρατιάν, ἢ οὐδ' ἂν οὐδ' ὄλωσ εἰσελθεῖ, ἐναρθημίτοις τισὶ τῶν εἰσόδων φυλαττομένων ἀνδράσιν, ἢ εἰσελθοῦσα κακῶς ἀπαλλάξει και γνώσεται καθ' ἑαυτῆς ὀρηθεῖσα και τὸ ξίφος ὠθήσασα. Οὕτως ἡμῖν και ὄρος και τεῖχος καθέστηκεν ὁ Ἄντιταυρος και τῆς ἐκείθεν ἡμᾶς γῆς διαορὸν μέσος ἔστικεν ἡμῶν ἀκλινῆς οὐδόν τις διαλλακτικῆς και ταμίης και διανομῆς ἐκατέρας ἀρχῆς και ἡγεμονίας, οὐκ ἔων οὐδέτερον μέρος ἐπιβουλεύειν θατέρῳ και τῆς ἀλλήλων γῆς ἐπιβαίνειν ἀκόντων. Τὸ κείμενο τοῦ Βησσαρίωνα γράφεται τὸ 1437. Και ὁμως περίπου εἰκοσιπέντε χρόνια ἀργότερα δὲν θὰ εἶναι δυνατὴ και ἀποτελεσματικὴ ἡ ἄμυνα, πού τόσο ἐμφαντικά ὁ Βησσαρίων εἶχε διακηρύξει. Βλ. και τὴ μελέτη μας «Τὸ ἄξιόπιστον», ὀ.π.

β) Τουρκοκρατία

Όμοια είναι ή θέση και ή αποστολή του ποντιακού χώρου κατά τη μακρά τελευταία περίοδο της Τουρκοκρατίας με άμεσες και έμμεσες συνέπειες και για τον εκεί Έλληνισμό⁴⁸. Υπάρχουν όμως δύο βασικές διαφορές:

1) Τώρα πλέον, κατά την Τουρκοκρατία, ή ανώτατη έξουσία, πολιτική και θρησκευτική, ασκείται άμεσα μόνο από το Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως·

2) ο Έλληνισμός είναι υπόδουλος και οφείλει να αντιμετωπίσει, με όσο μπορεί λιγότερες απώλειες, τη γενικότερη πολιτική της έξουσίας των Όθωμανών και των Τούρκων και τις συνέπειές της, ιδιαίτερα όταν αυτή επηρεάζει άμεσα τον υπόδουλο χριστιανό, το ραγιά.

Ειδικότερα: Κατά την πρώτη μετά την όθωμανική κατάκτηση του ποντιακού χώρου (1461) περίοδο έως την ειρήνη του Σεχάμ (1639) ο ποντιακός χώρος και οί ανατολικές προς αυτόν περιοχές χρησιμοποιούν στο όθωμανικό κράτος, όπως και στους Βυζαντινούς στο μεσαίωνα και προγενέστερα στους Ρωμαίους, ως έφραλτήριο και βάση έξορμής κατά των αντιπάλων στον περσικό χώρο. Το όθωμανικό κράτος στην πρώτη αυτή περίοδο, με την ούδέτερη αλλά πάντως κάπως ευμενή συμπεριφορά του απέναντι στους Έλληνες ραγιάδες, τείνει κατά κάποιο τρόπο να τους παραδεχθεί μέσα στην όλη διάρθωση και λειτουργία της κοινωνίας και του κράτους. Κάτω από τις συνθήκες αυτές ο Έλληνισμός, και ως έθνικό σύνολο και ως άτομα, καταβάλλει προσπάθειες να επιβιώσει και να γίνει επίσημο και νόμιμο παραδεκτός, ως υπόδουλος βέβαια, μέσα στο κρατικό σύνολο.

Στη δεύτερη περίοδο, μετά την ειρήνη του Σεχάμ (1639), ή επεκτατική προς τη Δύση πολιτική των Όθωμανών και οί μακροχρόνιες επιθετικές πολεμικές τους προσπάθειες στη Δυτική Ευρώπη αφήνουν στους τοπικούς Όθωμανούς άρχοντες, τους ντερεμπέδες, έλευθερία ανάπτυξης και δράσεως σε βάρος ιδίως των ραγιάδων. Στην περίοδο αυτή, ιδιαίτερα μετά τη συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή (21 Ιουλίου 1774), οί Έλληνες Πόντιοι άναζητούν κάποιο *modus vivendi*, είτε με τη μετοικεσία μέσα στον ποντιακό χώρο είτε με τη μετανάστευση έξω από τον Πόντο προς τις χώρες ιδίως του βορρά.

48. Μία συνθετική άποψη για την περίοδο της Τουρκοκρατίας δίνει ο Α. Bryer, «The Tourkokratia in the Pontos. Some Problems and Preliminary Conclusions», *Neo-Hellenika* I (1974), σσ. 39-54. Βλ. επίσης Όδ. Λαμψίδα, «Η Τουρκοκρατία», τόμ. 33, σσ. 117-118, 162-163, 180-181, 187-190· τόμ. 34, σσ. 57-76, έδω σσ. 59, 65-67 και στη συνοπτική βιβλιογραφία που έχει σημειώνουμε.

Τὰ τελευταῖα ἑβδομήντα χρόνια, ἂν ἐξαιρέσουμε τὰ στερνὰ δεκαπέντε χρόνια μετὰ τὴ νεοτουρκικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1908, ὁ Ἑλληνισμὸς σημειώνει μιὰ ἀλματική ἀναγέννηση σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς. Καὶ μάλιστα προσπαθεῖ νὰ ἀποκτήσει καὶ νόμιμη πολιτικὴ αὐθυπαρξία⁴⁹. Τὴν ἀναγέννησή του ὁμως ἐξουδετερώνει καὶ τείνει νὰ ἐκμηδενίσει τόσο ἡ ἐξέλιξη τῶν πολεμικῶν γεγονότων τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου ὅσο καὶ οἱ σχεδὸν ταυτόχρονοι προσπάθειες τῶν ἰσχυρῶν Μεγάλων Δυνάμεων τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀμερικῆς νὰ προσεταιρισθοῦν ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερα καὶ ἐπωφελέστερα τὴ φιλίαι καὶ συνεργασία μὲ τὸ καθημερινῶς ἐνδυναμούμενο μεταπολεμικὸ τουρκικὸ κράτος⁵⁰.

49. Ὑπενθυμίζουμε τὶς ἐνέργειες ποὺ κάνει ὁ Ἑλληνισμὸς μαζί μὲ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο γιὰ νὰ ἀποτελέσουν ὑπολογίσιμη καὶ ἀξιόλογη πολιτικὴ δύναμη οἱ χριστιανοὶ Ἕλληνες τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους, ὅπως καὶ τὶς προσπάθειες ποὺ γίνονται κάθε φορὰ γιὰ τὸν ἐθνολογικὸ νόμο καὶ γιὰ σύμπηξη κοινῆς κοινοβουλευτικῆς ομάδας ἀπὸ τοὺς μειονοτικὸς βουλευτὲς τοῦ ὀθωμανικοῦ-τουρκικοῦ κοινοβουλίου. Βέβαια ὅλα αὐτὰ μετὰ τὸ 1908 καὶ τὴ μεταπολίτευση στὴν Τουρκία συμπίεζονται, συρρικνοῦνται καὶ τείνουν νὰ ματαιωθοῦν. Βλ. Ἐμμ. Ἐμμανουηλίδη, *Τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας*, Ἀθήνα 1924, σσ. 45-52 καὶ Κατερίνας Μπούρα, «Οἱ βουλευτικὲς ἐπιλογὲς στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία: Οἱ Ἕλληνες βουλευτὲς 1908-1918», ΔΚΜΣ 4 (1983), σσ. 69-85. Εἶναι γνωστὸ πὼς εἶναι πολὺ ἐλλιπὴς ἡ ἱστοριογραφία γιὰ τὸ μικρασιατικὸ ποντιακὸ Ἑλληνισμὸ στὶς τελευταῖες δεκαετίες τῆς παραμονῆς του στὸ μικρασιατικὸ χῶρο. Στὴν προσπάθεια νὰ ἐρευνηθεῖ ἡ περίοδος αὐτὴ τείνουν καὶ τὰ τελευταῖα δημοσιεύματά μας: «Μιὰ νέα πηγὴ ἱστορίας - Οἱ βιογραφικὲς ἀναμνήσεις τοῦ μητροπολίτη Τραπεζοῦντος Χρυσάνθου», ὁ.π., σσ. 239-67· «Τὸ περιοδικὸ τῆς Τραπεζοῦντας «Οἱ Κορμηνοί», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 11 (1995-1996), σσ. 137-181 καί, ἀνάμεσα σὲ ἄλλες ποὺ δημοσιεύονται, ἡ μελέτη «Ἡ οἰκονομικὴ ζωὴ τοῦ Πόντου μετὰ τὸ 1880».

50. Στὶς 28 Ἰουλίου/10 Αὐγούστου ὑπογράφεται ἡ συνθήκη τῶν Σεβρῶν, ἡ ὁποία ἐπίσημος ἔφερε τὴν ὑπογραφὴ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, ποὺ μὲ τὴ συνθήκη αὐτὴ δικαίωσαν τοὺς ἄγωνες τῶν Ἑλλήνων τῆς συμμάχου Ἑλλάδας, ἐκτός βέβαια ἀπὸ ἐκείνους τῆς ποντιακῆς περιοχῆς, οἱ ὁποῖοι θὰ περιλαμβάνονταν στὸ ὑπὸ δημιουργία καὶ ἰδρυση ποντιαρμενικὸ κράτος. Ἦδη ὁμως ἀπὸ τὸ 1919 ἐπίσημοι, καὶ Γάλλοι καὶ Ἀμερικανοί, ἔρχονταν σὲ συνεννόηση μὲ τοὺς Τούρκους, τοὺς ἠττημένους τοῦ πολέμου, προσπαθώντας νὰ ἐπανασυνδέσουν δεσμοὺς φιλίας καὶ συνεργασίας. Βλ. Μητροπ. Χρυσάνθου, «Ἐκκλησία», σσ. 777-781· *Βιογραφικαὶ Ἀναμνήσεις*, σσ. 263-266 γιὰ τοὺς Ἀμερικανούς καὶ σ. 284 γιὰ τοὺς Ἀγγλους· Ἀλέξη Ἀλεξανδροῦ, «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐθνικοῦ πνεύματος τῶν Ἑλλήνων τοῦ Πόντου 1918-1922: Ἑλληνικὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ καὶ τουρκικὴ ἀντίδραση», *Μελετήματα γύρω ἀπὸ τὸν Βενιζέλο καὶ τὴν ἐποχὴ του*, Ἀθήνα 1980, σ. 458 [34]· Θ. Κ. Θεοφύλακτου, *Γύρω στὴν ἀσβεστὴ φλόγα*, Θεσσαλονίκη 1958, σ. 159 (... ἔφθασε... τηλεγράφημα τοῦ Βενιζέλου ὅτι τὸ ζήτημα τοῦ Πόντου ἔπαυσε νὰ ὑποστηρίζεται

Ἡ θέαση λοιπὸν τῆς ἱστορικῆς ἀνεπίξεως μᾶς ὀδηγεῖ στὴ διαπίστωση ὅτι ὑπάρχουν δύο βασικοὶ παράγοντες, δύο ἄξονες, ποὺ καθορίζουν τὴν ἱστορία τῶν Ἑλλήνων τοῦ Πόντου. Ὁ πρῶτος εἶναι ὁ γεωγραφικὸς: Ἡ ποντιακὴ περιοχὴ, ἡ βορειοανατολικὴ περιοχὴ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὅταν συναποτελεῖ συνοριακὴ περιοχὴ ἐνὸς κρατικοῦ φορέα ποὺ ἐξουσιάζει τὴ Μικρὰ Ἀσία, τότε χρησιμοποιεῖται ὡς ἐφαλτήριο πρὸς ἀνατολὰς γιὰ τὶς ἐπιθετικὲς ἢ ἀμυντικὲς προσπάθειες τοῦ κράτους αὐτοῦ. Στὴν περίπτωσιν ποὺ τὸ ἴδιον αὐτὸ κράτος δὲν ἔχει στραμμένη τὴν προσοχὴν του στὰ ἀνατολικά του σύνορα, γιὰτὶ δὲν ὑπάρχει ἄμεση ἀπειλὴ ἀπὸ τὴν κατεύθυνσιν αὐτήν, τότε ἡ γεωγραφικὴ διαμόρφωσιν τοῦ ἴδιου τοῦ ποντιακοῦ χώρου βοηθεῖ στὴν ἐπιβίωσιν τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ.

Ὅταν ὁ ποντιακὸς χώρος ἀποτελεῖ αὐτόνομη κρατικὴ ὑπόστασιν (κράτος Μεγάλων Κομνηνῶν), τότε καὶ πάλιν ἡ γεωγραφικὴ διαμόρφωσιν τῆς περιοχῆς διευκολύνει τὴν ἄμυνα καὶ τὴ διάσωσίν του. Πράγματι, ὁ ποντιακὸς χώρος συγκροτεῖ ἓνα γεωγραφικὰ κλειστὸ σύνολο, τὸ ὁποῖο διαθέτει πολὺν λίγους δρόμους γιὰ κατὰ μάζας εἰσέλασιν ἄλλοφυλῶν μέσα σ' αὐτὸν καὶ γιὰ εὐχερεῖς ἐπιθέσεις καὶ ἐπιδρομὲς.

Ἐξάλλου, ὅταν ὁ ἴδιος αὐτὸς χώρος εἶναι ὑπόδουλος τοῦ κράτους ποὺ ἐλέγχει καὶ ὀλόκληρη τὴ Μικρὰ Ἀσία (Τουρκοκρατία 1461-1922), τότε καὶ πάλιν ἡ γεωγραφικὴ διαμόρφωσιν τῆς περιοχῆς παρέχει τὰ μέσα στὸν ἐκεῖ ὑπόδουλο Ἑλληνισμό νὰ ἐπιβιώσῃ ἢ ἀκόμα καὶ νὰ ἀναπτύχθῃ.

Ἔτσι στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, μετὰ τὸ 1639 καὶ τὴν εἰρήνην τοῦ Σεχάμ, πάλιν ἡ γεωγραφικὴ διαμόρφωσιν τοῦ χώρου, ποὺ διαχωρίζε τὴν

ἀπὸ τὴν *Συνδιάσκεψιν Εἰρήνης...*). Ἔτσι τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1920 καὶ ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος καὶ ὁ μητροπολίτης Χρῦσανθος, καὶ κατ' ἴδιαν καὶ δημοσίως, ὁμοιολογοῦσαν ὅτι δὲν ὑπῆρχε πλέον περίπτωσιν τὸ ζήτημα τοῦ Πόντου νὰ ἔχει εὐνοϊκὴ καὶ θετικὴ γιὰ τοὺς Ἑλλήνες τοῦ Πόντου κατάληξιν (*Βιογραφικαὶ Ἀναμνήσεις*, σ. 281). Ἡ *Συνδιάσκεψιν Εἰρήνης* μετὰ τὸν πρῶτον παγκόσμιον πόλεμον δὲν δέχτηκε νὰ ἱκανοποιήσῃ κατὰ κανένα τρόπο τοὺς Ἑλλήνες τοῦ Πόντου. Καὶ εἶναι τραγικὰ καὶ ὁμως ἀληθινὰ ὅσα ὁ κύριος ἐκπρόσωπος τῶν Ποντίων, ὁ μητροπολίτης Χρῦσανθος, ἔγραψε στὸ τέλος τοῦ ἔργου του «*Ἐκκλησία*» (σ. 782):

Τῇ ἐνόχῳ συνεργίᾳ τῶν συμμάχων χριστιανικῶν Δυνάμεων τῆς Δύσεως κατὰ τὰ ἔτη 1919-1922 τὸ ἔθνικόν κίνημα τῶν Τούρκων τοῦ Μουσταφᾶ Κεμάλ πασᾶ συνεπλήρωσε τὸ ἔργον τῶν Νεοτούρκων καὶ κατὰ ἑκατοντάδας ἀπηγωνίζοντο Ἑλλήνες κληρικοὶ καὶ πρόκριτοι τοῦ Πόντου, ἐν οἷς καὶ ὁ ἀντιπρόσωπος τῆς μητροπόλεως Τραπεζοῦντος ἀειμνηστος Ματθαῖος Κωφίδης, ἐνφ' ἡλιθίαις ἄλλαι στρατευσίμων νέων κατεδικάζοντο εἰς τὸν διὰ τῆς πείνης καὶ τῶν ταλαιπωριῶν θάνατον ἐν τῇ ἐξορίᾳ.

ποντιακή περιοχή σε παραλιακή και μεσογειακή όρεινή, παρείχε στους Έλληνες του Πόντου τη σωτηρία με τη μετοικεσία: "Όταν οι Έλληνες καταπιέζονταν υπερβολικά στον παραλιακό Πόντο (όπως από τους ντερεμπέδες), είχαν την ευχέρεια να καταφεύγουν στον όρεινό και μεσόγειο για να εργασθούν εκεί, ιδίως στα μεταλλεία, να διασωθούν και να επιβιώσουν. Όταν πάλι οι συνθήκες ζωής ήταν ευνοϊκότερες στον παράλιο Πόντο, τότε οι Έλληνες Πόντιοι κατέφευγαν σ' αυτόν από τον όρεινό⁵¹. Τέλος, και ιδίως μετά το 1774, τη συνθήκη του Κιουτσουκ-Καϊναρτζή, όταν οι συνθήκες διαβίωσης και παραμονής σε όλόκληρο το μικρασιατικό Πόντο ήταν άφορητες και σχεδόν ανυπόφορες, τότε οι Έλληνες Πόντιοι άναζητούσαν τη σωτηρία τους στη μετανάστευση έξω από τον Πόντο, στις χώρες ιδίως του βορρά.

Ως δεύτερος άξονας, βασικός και αυτός, πρέπει να λογισθεί η έγγενής στον Έλληνισμό του Πόντου ρώμη – βιολογική, ψυχική και πνευματική – και η πείσμων και επίμονη θέληση αντίστασης και αντιδράσεως του στις δύσκολες και αντίξοες συνθήκες. Πριν από τους Έλληνες – το επαναλαμβάνουμε και εδώ –, και τουλάχιστον κατά την πρώτη περίοδο της αρχαιότητας, διαβίωναν εκεί και άλλα έθνηικά σύνολα, κατά πολύ ύπερτερα σε αριθμό και σε ισχύ. Όμως κανένα από αυτά δε δημιούργησε στον ίδιο αυτό χώρο την εξέλιξη που είχε ο εκεί Έλληνισμός. Αντίθετα οι Έλληνες Πόντιοι κατόρθωσαν στη διαδρομή των αιώνων, χωρίς έξαιρετικά έξοντωτικές απώλειες, ιδίως πληθυσμιακές, να διατηρήσουν την έθνηκή τους συνείδηση, τη γλώσσα τους, άκόμη και όταν, όπως στην Τουρκοκρατία, οι συνθήκες άλλουιώσεως τους, έξαιτίας των επίσημων και άνεπίσημων παραγόντων του κράτους, ήταν υπερβολικά ισχυρές και άποτελεσματικές.

Τέλος, άκόμη μία άπόδειξη της ρώμης και του δυναμισμού των Έλλήνων Ποντίων είναι και η μεταγενέστερη του 1922 ανέλιξη τους με την ένοφθάλμιση στην έλλαδική κοινωνία και με την άλματώδη και έκπληκτική ένδυνάμωσή τους, οικονομική, κοινωνική, μερικώς και πολιτική.

Σήμερα οι Πόντιοι και ποντιογενείς είναι περίπου 1.000.000 στον έλλαδικό χώρο.

Οί δύο αυτοί άξονες, ο γεωγραφικός παράγοντας και ο δυναμισμός του έλληνικού ποντιακού στοιχείου, καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό την ιστορία των Έλλήνων Ποντίων στη Μικρά Άσία. Ιδιαίτερα αυτοί οί δύο παράγοντες χρωματίζουν την ιστορική πορεία τους.

51. Βλ. Όδ. Λαμφίδη, «Η Τουρκοκρατία», τόμ. 33, σσ. 140-141.

Οἱ Ἕλληνες τοῦ Πόντου, στή βορειοανατολική περιοχή τοῦ τουρκικοῦ κράτους μέσα σέ συνθήκες καταπίεσης καί τρομοκρατίας ἰδιαίτερα μετά τὸ 1774, ζοῦσαν διαρκῶς μὲ τὸ δράμα τῆς λυτρώσεως, τῆς ἐξόδου. Ἐντούτοις, εἴτε μετανάστευαν ἀπὸ τὸν Πόντο εἴτε προετοιμαζαν μιὰ ἐνδεχόμενη, πιθανή ἀλλὰ καί λυτρωτική μετανάστευση, τίποτα δὲν μείωνε τὸ δυνατὸ δεσμὸ τους μὲ τὴν πάτριο γῆ, τὸν Πόντο. Τὸ παράδειγμα τοῦ Τραπεζούντιου Ἡλία Κανδήλογλου εἶναι χαρακτηριστικό:

Γεννήθηκε τὸ 1753 στὴν Τραπεζούντα· τὸ 1778 διδάσκει στὸ Φροντιστήριον· τὸ 1784 πηγαίνει στὴ Χερσώνα, ὅπου διδάσκει ἕως τὸ 1792, ὅποτε ἐπιστρέφει στὴν Τραπεζούντα· τὸ 1794 φεύγει ἀπὸ τὴν Τραπεζούντα καί πηγαίνει πάλι στὴ Χερσώνα, ὅπου ἐπιδίδεται ἐπιτυχῶς καί στὸ ἐμπόριο, ἐνῶ μὲ ἐξοδὰ τοῦ κίττειται σχολεῖο· τὸ 1803 ἐπιστρέφει πάλι στὴν Τραπεζούντα, ὅπου διδάσκει· τὸ 1804 πηγαίνει στὴ Χερσώνα καί Βλαχία· τὸ 1819 ἐπανέρχεται στὴν Τραπεζούντα, ὅπου τὸ 1820 πεθαίνει⁵².

Τὴν περίπτωση αὐτὴ τοῦ Κανδήλογλου (ὄχι ἀσφαλῶς ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν ταξιδιῶν του ἀλλὰ ὡς πρὸς τὸ δεσμὸ μὲ τὴν ποντιακὴ πατρίδα) ἐβίωσαν πολλὲς οἰκογένειες, πολλοὶ Πόντιοι ἰδίως στὰ τελευταῖα δεκαπέντε χρόνα τῆς παραμονῆς τους στὸν Πόντο. Ἄναφέρομαι στοὺς Ποντίους:

– πὺν κατὰ χιλιάδες διέφυγαν στὴ Ρωσία πρὶν ἐκραγεῖ ὁ πρῶτος παγκόσμιος πόλεμος,

– πὺν ἐπέστρεψαν στὸν Πόντο μὲ τὴ ρωσικὴ προέλαση μέχρι καί τὴν Τραπεζούντα,

– πὺν διέφυγαν πάλι πρὸς τὴ Ρωσία μὲ τὴν ἀποχώρηση τῶν Ρώσων τὸ 1918 καί, τέλος,

– πὺν ἀρκετοὶ ἀπὸ αὐτοὺς, ἐπέστρεψαν καί πάλι στὸν Πόντο, ὅταν ὑπογράφηκε ἡ ἀναχωρὴ τοῦ Μούδρου καί, εὐκολόπιστοι, πίστευαν ὅτι θὰ ὑπάρξει ἐκεῖ εἰρήνη καί ἐλευθερία⁵³.

Σκοπὸς τοῦ κάθε Ἕλληνα Ποντίου πὺν μετανάστευε ἔξω ἀπὸ τὸν Πόντο ἦταν νὰ βρεῖ κατάλληλες συνθήκες γιὰ νὰ ἐργασθεῖ, νὰ ἀποκτήσει χρήματα καί νὰ ἐπιστρέψει στὴν οἰκογένειά του στὸν Πόντο. Ὅλοι ὅσοι μετανάστευσαν στὰ ρωσικὰ ἐδάφη τὸ 1828, τὸ 1876 ὅπως καί τὴν τελευταία δεκαετία

52. Βλ. Ἐπαμ. Κυριακίδου, *Βιογραφία τῶν ἐκ Τραπεζούντος καί τῆς περὶ αὐτὴν χώρας ἀπὸ τῆς ἀλώσεως μέχρις ἡμῶν ἀμασάντων λογίων*, Ἀθήνα 1897, σσ. 145-148· Ὁδ. Λαμψίδη, «Ἡ Τουρκοκρατία», τόμ. 33, σ. 189.

53. Βλ. Θ. Κ. Θεοφύλακτου, ὁ.π., σσ. 13-34, ὅπου ὁ συγγραφεὺς ἀφηγοῦμενος τίς ἀναμνήσεις του καταγράφει τίς μετακινήσεις τοῦ ἴδιου καί τῆς οἰκογένειάς του ἀπὸ τὴν Τραπεζούντα στὸ Βατοῦμ καί ἀντιστρόφως.

1912-22 δέν είχαν, εκτός από εξαιρέσεις, σκοπό να εγκατασταθούν και να δημιουργήσουν μόνιμη και διά παντός κατοικία στον τόπο της μεταναστεύσεως, αλλά όλοι κατέχονταν από το νόστο.

Θέλω να αναφέρω εδώ ένα γεγονός, μιὰ λεπτομέρεια τῆς στατιστικῆς – πού γιά μᾶς ὁμως δέν εἶναι λεπτομέρεια – γιά αὐτούς πού ἦταν στή Ρωσία καί ἔμειναν ἐκεῖ μετά τὸ 1917-18, μετά τῆ ρωσικῆ ἐπανάσταση καί τῆ μεταπολίτευση. Ὁ μητροπολίτης Χρυσάνθος τοὺς ὑπολόγιζε σὲ περίπου 600.000. Μπορεῖ νὰ ἦταν καί λιγότεροι. Οἱ ἀριθμοὶ στή συλλογιστικὴ μας τώρα δέν ἔχουν τόσο μεγάλη σημασία.

Ἐξήντα περίπου χρόνια μετά τὸ 1917-18 ἡ ἐπίσημη στατιστικὴ τῆς τότε Σοβιετικῆς Ἐνώσεως στήν ἐπίσημη πληθυσμιακὴ ἀπογραφή τῆς σημειώνει: Ἕλληνες περισσότεροι ἀπὸ 344.000⁵⁴. Ἐπεξηγῶ, ἀπὸ ὅσα γνωρίζω, τί ἐσήμαινε νὰ μὴν εἶσαι σοβιετικὸς ὑπῆκοος, νὰ παραμένεις ξένος, Ἕλληνας ὑπῆκοος. Δέν εἶχες – λογικὸ ἦταν – τὰ ἴδια δικαιώματα μὲ τὸ σοβιετικὸ ὑπῆκοο, στήν ἐργασία, παιδεία, συμμετοχὴ στὰ κοινὰ κτλ. Καί ὁμως οἱ 344.000 Ἕλληνες, παρὰ τὸ μοιραῖο ἐκρωσισμό, πού ἦταν φυσικὸ καί ἐπόμενο νὰ γίνεται, διατηροῦσαν ἐξήντα καί περισσότερα χρόνια τὴν ἑλληνικὴ ἰθαγένεια μὲ ὅλα τὰ ἐπακόλουθα μειονεκτήματα. Δέν ἤθελαν νὰ τὴν χάσουν. Εἶναι μιὰ λεπτομέρεια, ἀλλὰ τόσο σημαντικὴ. Ἦταν ὁ νόστος γιά τὴν πατριδα πού δέν ἔσβησε ποτέ. Καί ὁ νόστος αὐτός, μιὰ καί ἡ ποντιακὴ περιουχὴ δέν μποροῦσε νὰ τοὺς δεχθεῖ, κατευθύνθηκε σὸν ἑλλαδικὸ χῶρο.

Οἱ ἄγωνες πού ἔκαναν οἱ Ἕλληνες Πόντιοι, εἴτε ὡς ἄποικοι στήν ἀρχαιότητα εἴτε ὡς ὑπερασπιστὲς συνοριακῆς περιοχῆς τοῦ βυζαντινοῦ κράτους εἴτε ὡς ὑπῆκοοι αὐτόνομης κρατικῆς ὑποστάσεως (κράτος Μεγάλων Κομνηνῶν) εἴτε καί πάλι ὡς ὑπόδουλοι στήν ὀθωμανικὴ καί τουρκικὴ ἐπικράτεια, καταδεικνύουν πόσο πολὺ ὁ Ἕλληνας Πόντιος ἦταν δεμένος μὲ τὴ γῆ του, μὲ τὴ γῆ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Σημειώνουμε καί πάλι ὅτι μετά τὴν ἀνακωχὴ τοῦ Μουδρου χιλιάδες ἦταν οἱ Πόντιοι τῆς νότιας Ρωσίας καί τοῦ Καυκάσου, πού ἤθελαν νὰ ἐπανεέλθουν σὸν Πόντο, στή γῆ τους⁵⁵.

54. Βλ. Ἰσαὰκ Λαυρεντίδη, *Οἱ ἐκ Σοβιετικῆς Ἐνώσεως Ἕλληνες ποντιακῆς καταγωγῆς καί τὰ ἐκ τῆς Συνθήκης τῆς Λωζάνης δικαιώματά των*, Ἀθήνα 1986, σ. 17.

55. Βλ. Θ. Κ. Θεοφύλακτου, *δ.π.*, σ. 44 (ἤθελα νάμαι κοντὰ στήν Τραπεζούντα καί νὰ πάω ἐκεῖ μόλις καταληφθῆ). Εἶναι ἓνα παράδειγμα τοῦ αἰγιάστου νόστου τῶν Ποντίων γιά τὴ γῆ τους καί πού ἔχει καταγραφεῖ ἀπὸ ἓνα ἄτομο πού προσέφερε πολλὰ τὰ τελευταῖα χρόνια στήν ὑπόθεση τοῦ Πόντου. Παρὰ τὴν ἀρνητικὴ τοποθέτηση τοῦ μητροπολίτη Χρυσάνθου στὸ πρόβλημα, ἐὰν θὰ ἦταν δυνατόν οἱ Ἕλληνες Πόντιοι πρόσφυγες στὰ ρωσικὰ ἐδάφη νὰ ἐπανεέλθουν μετά τὴν ἀνακωχὴ σὸν

Και τὸ τελευταῖο: "Όταν ὁ ἀναγκαστικός ξεριζωμός τοῦ 1922-23 ἐπιβλήθηκε στοὺς Ἑλλήνες Ποντίους, αὐτοὶ ἤλθαν στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο. "Όμως κανεὶς ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ ἤλθαν σὲ ἡλικία περίπου 20 χρονῶν καὶ πάνω δὲν πίστευε καὶ δὲν ἤθελε νὰ πιστέψει ὅτι σὲ λίγο καιρὸ, σὲ λίγα χρόνια δὲν θὰ γύριζε πίσω στὴ γῆ τους, στὸν Πόντο. Ἐκεῖ, στὸν Πόντο, εἶχαν βιώσει τὴν ἐξόντωση καὶ τὸ θάνατο, εἶχαν βιώσει τὶς βιαιότητες, τὶς ἐξορίες, τὶς ἐκτελέσεις, τὸν ἀφανισμό περιουσιῶν, τὶς καταστροφὲς καὶ τὶς λεηλασίες. Καὶ ὁμως ὅλα αὐτὰ δὲν τοὺς ἀνάγκασαν νὰ σκεφτοῦν ὅτι ἡ μεταφύτευσή τους καὶ ὁ ἐνοφθαλμισμός τους στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία ἦταν πλέον ὀριστικός καὶ ἀμετάκλητος. Ἔτσι, συνδυάζοντας καὶ τοὺς δύο αὐτοὺς παράγοντες, τὸ γεωγραφικὸ χῶρο καὶ τὸν ἀνθρώπινο τύπο, βλέπουμε τὸν Ἑλληνισμό τῆς ποντιακῆς περιοχῆς νὰ ζεῖ καὶ νὰ δρᾷ καὶ νὰ μὴν ὑφίσταται ἔντονα τὴ φυσιολογικὴ φθορά, τὸ λογικὸ ἀφανισμό, ἀλλὰ νὰ παραμένει ἀπτόητος καὶ ὄρθιος ἀκόμα καὶ μέσα στὶς πιὸ καταστρεπτικὲς συνθήκες.

Πόντο, πολλοὶ Πόντιοι ἐντούτοις ἐπανεῆλθαν στὸν τόπο καταγωγῆς τους. Ὁ Θεοφύλακτος πάρα πολλὰς φορὲς ἀναφέρει τὸ τραγικὸ πρόβλημα τῆς ἐπανόδου τῶν Ποντίων προσφύγων ἀπὸ τὴ Ρωσία στὸν Πόντο, ὅπως καὶ τὶς ἐπανειλημμένες συζητήσεις ποὺ ἔγιναν στὴν Ἐθνοσυνέλευση τοῦ Βατοῦμι γιὰ νὰ βρεθεῖ ἱκανοποιητικὴ λύση. [Σὲ μελέτη μας, ποὺ σύντομα θὰ δημοσιευθεῖ, μὲ θέμα «Τὸ Ἄρχαιο τοῦ Θ. Θεοφύλακτου καὶ ἡ ἱστορία τῶν Ἑλλήνων Ποντίων 1914-22», θὰ περιλαμβάνεται ἀνάμεσα σὲ ἄλλα καὶ τὸ πρόσφυγικὸ ζήτημα.] Ὁ μητροπολίτης Χρυσάνθος ἦταν ἐξαρχῆς ἀντίθετος σὲ κάθε μετακίνηση ἐλληνικοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ τὸν Πόντο καὶ σὲ ἐπάνοδο τῶν Ποντίων προσφύγων ἀπὸ τὴ Ρωσία στὴν ποντιακὴ περιοχὴ (Θεοφύλακτου, ὁ.π., σ. 226). Τὸ πρῶτο γιὰ λόγους δημογραφικοὺς πληθυσμιακοὺς τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου, τὸ δεύτερο καὶ γιὰ λόγους ἀνεπάρκειας τῶν μέσων περιθάλψεως καὶ διατροφῆς τῶν Ἑλλήνων προσφύγων, ποὺ ἐπανερχοῦνταν στὸν Πόντο ἀπὸ τὴ Ρωσία. Ἐντούτοις, ὅταν οἱ πρόσφυγες εἶτε ἀπὸ τὴν ποντιακὴ περιφέρεια ἔφθαναν στὴν Τραπεζοῦντα γιὰ νὰ μεταναστεύσουν ἔξω ἀπὸ τὸν Πόντο, εἶτε ἐπανερχοῦνταν στὸν Πόντο ἀπὸ τὴ Ρωσία, ὁ μητροπολίτης Χρυσάνθος κατέβαλλε κάθε δυνατὴ προσπάθεια γιὰ τὴν περίθαλψή τους. Αὐτὸ ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια καθήκοντα τῆς προσωρινῆς Διοικήσεως τῆς Τραπεζοῦντας κατὰ τὴ ρωσικὴ κατοχὴ στὰ χρόνια 1916-17. Ἔχουμε καὶ χρονογραφικὰς μνείας ὅλων αὐτῶν τῶν προσπαθειῶν, ποὺ καταβάλλονταν γιὰ τοὺς πρόσφυγες, στὸ περιοδικὸ τῆς Τραπεζοῦντας «Οἱ Κοιμηνοὶ» (βλ. Ὅδ. Λαμψίδη, «Τὸ περιοδικὸ τῆς Τραπεζοῦντας», ἄρ. 2, σ. 22· ἄρ. 3, σ. 38· ἄρ. 5, σ. 70· ἄρ. 6, σ. 86· ἄρ. 7, σ. 105· ἄρ. 8, σ. 130· ἄρ. 9, σ. 154· ἄρ. 10, σ. 174· ἄρ. 11, σ. 198· ἄρ. 13, σ. 238· ἄρ. 14, σ. 258· ἄρ. 16, σ. 298), καὶ ἔχουμε τὸ φυλλάδιο ποὺ δημοσιεύθηκε τὸ 1919 στὴν Τραπεζοῦντα *Λογοδοσία τῆς ἐν Τραπεζοῦντι ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ μητροπολίτου Τραπεζοῦντος Χρυσάνθου Ἐπιτροπῆς τῶν προσφύγων, γενομένη τῆ 23 Ἰανουαρίου 1919, ἐν Τραπεζοῦντι*, σσ. 2-49 (βλ. Μητροπ. Χρυσάνθου, «Ἐκκλησία», σ. 748).

Στά αρχαία χρόνια οί Έλληνες στόν Πόντο ἦταν στρατιῶτες ὑπερασπιστές τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, στά μεσαιωνικά χρόνια ἔγιναν σταυροφόροι τοῦ χριστιανισμοῦ καί τοῦ Ἑλληνισμοῦ, στήν Τουρκοκρατία μάρτυρες τῶν ιδανικῶν αὐτῶν. Καί ὅπως γιά τοὺς χριστιανοὺς τῶν πρώτων αἰῶνων οἱ διωγμοὶ δέν στάθηκαν ἱκανοὶ νά ἀναστείλουν τήν πρόοδο καί τή δημογραφική τους ἀνάπτυξη, ἔτσι καί τοὺς Ἑλληνες Ποντίους τίποτα δέν μπόρεσε νά τοὺς σταματήσει. Κάθε στιγμή πολεμοῦσαν στό χάλκινο ἄλῶνι μέ τὸ Χάροντα.

— *Χάρε μ', γιά 'λα ἄς παλεύουμε 'ς τὸ χάλκενον τ' ἄλῶνιν,
 ἂν ἔν' καί τὸ νικᾷς μ' ἐσύ, ἔπαρ' τήν ψή μ' καί δέβα,
 ἂν ἔν' καί τὸ νικείσαι, θά παίρω καί τὸ μαῦρο σ'.*
*Ἐξέβαν καί ἐπάλεψαν, ἐνίκησεν ὁ Χάρον.*⁵⁶

Ἦξεραν – πῶς ἦταν δυνατόν νά μὴν τὸ ξέρουν; – ὅτι στό τέλος ὁ Χάρος θά τοὺς νικοῦσε. Μά δέν σταμάτησαν νά πολεμοῦν, δέν σταμάτησαν τὸν ἀγῶνα τους. Κι ὁ ἀγῶνας αὐτός, ὅσο σκληρὸς κι ἂν ἦταν, ἔκανε τή ζωὴ τους νά μὴ σβήνει. Βέβαιη πεποίθησή τους ἦταν ὅτι τὸ θάνατο ἀκολουθεῖ ἢ Ἀνάσταση. Καί ἀπὸ μακριὰ ἀντηχοῦσε γύρω τους, μέσα τους, ὄλο φῶς, ὄλο ἐλπίδα, ὁ στίχος:

Ἡ Ρωμανία κι' ἂν πέρασεν, ἀνθεὶ καί φέρει κ' ἄλλο.

56. Πάνου Λαμψίδη, *Δημοτικά τραγούδια τοῦ Πόντου*, Ἀθήνα 1960, σ. 18.

*Ὁ Ὀδυσσεὺς Λαμπρίδης συνομιλεῖ μετὰ τὸν Οἰκουμενικὸν Πατριάρχη Βαρθολομαῖο
σὲ ἐκδήλωση τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν (23 Ὀκτωβρίου 2000).*